

TAĀANA VYKYPĚLOVÁ

Osudy duálových forem ve starší české gramatografii

Jeden z naléhavých úkolů bohemistiky představuje jistě studium středního období historie češtiny, tj. doby od 16. století po tzv. národní obrození. Ve srovnání s pozorností věnovanou češtině staré byla čeština střední zanedbávána a tato skutečnost má své známé příčiny nejen ideové (týkající se zejména doby pobělohorské), ale rovněž – a snad i především – příčiny způsobené skokovým nárůstem písemné produkce počínaje 16. stoletím¹. I přes jisté oživení zájmu o toto období, jež můžeme pozorovat zvláště od 90. let 20. století, se studium střední češtiny stále ještě nachází ve fázi přípravných a „obhlídkových“ prací – ať už jde o ediční počiny nebo o monografické práce.

Na tomto místě bychom ke studiu středního období češtiny rádi drobně přispěli popisem osudů duálových forem. Původní duálové formy představují jeden z nápadných rysů novočeské formální morfologie, na němž se také odráží dynamika a specifčnost vztahu mezi spisovnými a nespisovnými varietami nové češtiny; popisem jejich osudů tak můžeme současně přispět k dokreslení představ o utváření novočeské spisovné normy.

Zánikem gramému duálu v češtině jsme se zabývali v jednom z dřívějších textů (Vykpělová 2001). Zde se budeme věnovat jiné otázce spojené s vývojem gramatické kategorie čísla v češtině – otázce, co se stalo s fonologickými formami, jež měly ve staré češtině duálovou funkci, poté, co duál z gramatické kategorie čísla v češtině zmizel. Bude nás zajímat, zda se i po zániku duálových funkcí některé z původně duálových forem uchovaly, resp. které to byly a jakých funkcí pak nabyly. Deskriptivní aspekt problému pak můžeme doplnit ještě aspektem explikativním a ptát se, proč se vývoj ubíral právě takovým, a ne jiným směrem.

Zánik duálu ve staré češtině byl proces dlouhodobý, jehož dovršení přesahuje staročeské období; téma dalšího osudu někdejších duálových forem už spadá do období středního. A zde staví záplava písemné produkce badatele před otázku po zása-

¹ Existuje tu podobný protiklad, jaký znají historici zkoumající raný a vrcholný středověk: v prvním případě je problémem nedostatek pramenů, v druhém naopak jejich přemíra; podobné paralely se najdou i v dějinách klasických jazyků, např. latiny.

dách a účelu výběru materiálové báze zkoumání. A jazykovědec bohemista si tuto otázku musí klást zvlářt nálehavě, zjiřtřuje, že přípravných filologických prací se nedostává a že počet editovaných textů je nedostačující, o netiřtřených neliterárních pramenech vůbec nemluvě. Za takového stavu věcí má pak případný badatel dvě možnosti: buď se může vydat cestou archivních dobrodružství a přispět studiu střední čeřtiny například popisem či dokonce edicí dalšího textu, nebo se může – alespoň prozatím – spokojit s tím, co je už k dispozici, a přispět ke studiu střední čeřtiny dílčím – buď jen předběžným – popisem jazyka, jak se jeví v těchto již dostupných textech, formulovat orientační teze, které pak později budou moci být jinými badateli nebo jím samotným verifikovány na rozrůstajícím se korpusu nově zpřístupňovaných středněčeřských textů.

Touto druhou cestou jsme se v našem textu rozhodli jít i my. Přitom jsme za základní pramen, jenž by nám posloužil jako zprostředkovatel dobového jazykového systému, zvolili texty vymykající se svou povahou a explicitností, s níž o jazyce vypovídají, běžné literární produkci: dobové gramatiky. Získali jsme tak pevný a přehledný pramenný okruh, který představuje určitou jednotnou vývojovou linii. Také se lze domnívat, že autoři těchto mluvnic byli vzdělaní, a není třeba podceňovat jejich zájem o dobový stav jazyka, a tedy ani jejich informovanost o věci. Konečně lze stav v gramatikách srovnat se stavem v dalších dobových textech; takové srovnání může být zajímavé také obecně pro ilustraci dobového či autorského pojetí gramatografie a jejich cílů. Gramatiky nám tedy budou představovat osu našeho zkoumání, kolem které se v dílčích otázkách shromáždí ještě některé další, doplňkové prameny. Nař příspěvek tak představuje sondážně-materiálovou studii s některými obecnými závěry.

Jak bylo předesláno, podílejí se některé duálové formy (v plurálových funkcích) na vzájemném vymezení standardních a substandardních útvarů nové čeřtiny. Zvolíme-li pro popis dalších osudů duálových forem jako hlavní pramen právě gramatiky, dostáváme se tak ve vedlejřím plánu mimo jiné i ke kořenům konstituování spisovné normy čeřtiny a můžeme sledovat otázku po kontinuitě či diskontinuitě jejího vývoje od 16. století.²

Poznámka: Pro literaturu ke gramatikám ze střední doby čeřtiny a z doby národního obrození viz Vintř 1997, Lehár 2000, Večřka 2002; souhrnně k barokním gramatikám viz Vintř 2001: 172-176. Pro vysvětlení pojmů gramém a morfém srov. Vykypělová 2002a.

Poznámka k citacím z gramatik: Delří citáty z gramatik, které nebyly nově editovány, uvádíme v transliterované podobě. Citáty z gramatik, jež byly nově editovány, se shodují s podobou v příslušných novodobých edicích, omyly či přehlédnutí editorů opravujeme bez dalšího upozornění. Typ písma sjednocujeme, kurzíva je vyhrazena pro příkladová slova.

² Jako to například před časem v případě oslořování v čeřtině uřinil Michael Betsch (2000).

1. POZŮSTATKY GRAMÉMU DUÁLU V 16. STOLETÍ

Existenci duálových gramémů v češtině můžeme konstatovat ještě i během 16. století a na počátku 17. století.³ Gramém duálu je tady ovšem pouze kongruenční a navíc je vázán na některé lexémy.

Kromě dokladů, které roztroušeně uvádí J. Gebauer (1896: 45, 156, 168, 209, 240, 549; 1898: 16, 18; 1929: 104), najdeme hojně příklady v Oberpfalcerově monografii o jazyce tzv. smolných knih (viz Oberpfalcer 1935: 141-144). Častý je tady kongruenční duál po číslovkách *dva* a *oba*; lexematicky vázán zde sice není, ale u lexémů jistých sémantických okruhů se přece jen objevuje častěji, například u pojmenování platidel (*český* 'groš'), měrných a časových jednotek (*kopa*, *konva*; *léto*, *hodina*, *neděle*), domácích zvířat (*klisna*, *kráva*, *ovce*), nástrojů a zbraní (*vohlava* 'ohlávka', *ručnice*) apod. (Otázkou zůstává, zda tento hojnější výskyt je způsoben tím, že ve smolných knihách se právě těmto lexémům dostává více příležitostí, nebo zda naopak častost výskytu těchto lexémů, jež všechny lze zařadit do sémantického okruhu „každodenního, běžného života“, způsobila, že právě u nich se duálové formy držely pevněji než jinde.) Uveďme několik příkladů:

substantiva: *obě straně* (akuzativ; dvakrát 1505), *s vobou bokou*, *na obú bokú* (1505, 1543); *dvě ráně* (akuzativ; 1506); *dvě ženě* (akuzativ nebo nominativ; 1569); *dvě hodině* (časté), *dvě létě*, *dvě lítě* (časté), *dvě neděli* (akuzativ; 1580); *dvě konvě* (akuzativ; 1590, 1594), *dvě kopě* (časté); *2 ručnici* (akuzativ?; 1553), *dvě vohlavě* ('ohlávky'; akuzativ; 1552); *mezi dvěma svícema* (1596); *2 klisně* (akuzativ; 1574), *dvě krávé* (akuzativ; ?), *dvě ovcí* (akuzativ; ?), *dvě slepici* (akuzativ; 1551); *dvě srně* (akuzativ; 1580);

substantivum s adjektivem: *dva sudy pivná, která mám od něho* (dokonce ještě s deiktickou kongruencí relativu *kerý!*; 1515), *za dva měsíce pořád zběhlá* (1580); *dva zachovalá člověky* (akuzativ; 1523), *že má dva muže oddávaná* (1586); *2 kabáty soukenná* (akuzativ; 1570); častěji u názvů peněz: *dva česká groše* (akuzativ; 1574, 1576, 1585, 1611), *2 česká* (akuzativ; 1594), *dva groše bílá, 2 gr. bílá* (akuzativ; 1583, 1588), *dva bílá groše* (akuzativ; 1588), *dva bílá* (akuzativ; 1584, 1589, 1602), *dva peníze bílá* (akuzativ; 1553), *dva velká peníze* (akuzativ; 1580), *dva velká* (akuzativ; 1574, 1606);

sloveso: *dva měla po voštípu a dva měla kyje* (1554).

Na druhou stranu však u F. Oberpfalcera nalézáme také jedny z prvních dokladů na přenášení duálových forem do plurálových funkcí: už z 90. let 16. století je zde doložena koncovka *-ama* u feminin ve funkci instrumentálu plurálu⁴ (srov. Oberpfalcer o. c.: 173) a k roku 1603 se zaznamenává (o. c.: 142, pozn.) původně duálová koncovka *-á* ve funkci akuzativu plurálu u substantivizovaného adjektiva *bílý* ve významu 'groš': *za tři bílá*⁵ (k tomu srov. i níže §§ 16 a 19).

³ Ostatně ještě v nové češtině můžeme spatřovat duálový gramém vázaný na kongruenční funkci ve formách slova *sto*: singulár *sto* – duál *dvě stě* – plurál *sta*.

⁴ Materiál Gebauerův (Gebauer 1896: 20) zaznamenává koncovku instrumentálu plurálu *-ma* z dřívějšího období jen zcela výjimečně (1406 *koněma*; Vavřínek z Březové *třma*; Všehrd *lidma*; srov. i Vey 1925; 1946: 18-26), soustavněji je tu registrována až pro 17. století (u adjektiv a zájmen pocházejí doklady už z počátku 17. století, u substantiv až z poloviny 17. století). (Srov. i Vey 1946: 21; Výkypělová 2004.)

⁵ V materiálu Gebauerovy mluvnice (Gebauer 1929: 107) najdeme doklady tohoto druhu už pro 16. století: *čtyry zlatá* 1541, *za obyčejná tři zlatá* 1578.

2. JAN BLAHOŠLAV

Cenné a zajímavé svědectví o zanikání duálu a zejména o dobové reflexi a hodnocení tohoto procesu podává Jan Blahoslav ve své *Grammaticae české* z roku 1571. Blahoslav nejprve cituje jistou poučku Václava Philomatesa z roku 1543. Ta se týká tvaru dativu plurálu a mimoděk z ní vyplývá nejen to, že její autor navrhuje pronikání původních duálových forem do plurálových funkcí (potud s ním souhlasí i Blahoslav), ale také to, že Philomates už s duálem vůbec nepočítá, protože označuje jako nekultivované rovněž původní duálové koncovky užitě u substantiv a adjektiv kongruujících s číslovkou *dva*, tedy na svém původním místě, ba dokonce takto očividně hodnotí i duálovou koncovku v dativu číslovky *dva* samotné. V tomto druhém bodě Blahoslav s Philomatesem nesouhlasí a uvádí na podporu svého názoru i jiné hlasy:

V. Ph.

Věz že dativus pluralis masculini generis, nunquam debet finire in *ma*, neb to jest řeč hrubá díš-li: *Pověděl dvěma bratroma svýma*, a neb díš-li: *Žádný nemůž dvěma panoma sloužiti*; ale takto máš říci: *Pověděl dvoum bratrom svým*, a *Žádný dvoum panom nemůž sloužiti*.

J. B.

Ta regule de dativo nebyla by zlá kdyby se jí dobře rozumělo, a kdyby jí byl sám její smyslitel zlým příkladem nezkazil. Pluralis dativus tak jest že se nemá skonávati na tu syllabu *ma*; neb jest ta syllaba vlastní terminací dualis numeri, počtu dvojitého neb dvojnásobního in casu dativo; jako *oběma rukama*, *dej oběma synům*, *dvěma dcerám svým rozkaž*, *dvěma panům*. Hanbíti by se měl Philomathes i s těmi kteříž ho v tom následují, že nespátřil vlastnosti toho slova *dva* etc. Po vrchu to leží, že to slovo tu nemůže býti pluralis numeri, siquidem est dualis numeri, tantum duos significat ergo non tres aut plures etc. Dualis igitur numeri propriam terminationem recipit. Sed multi sunt nunc qui sicut voculam *bíše* ita et numerum dualem v češtině irrident, a tak ujímají bohatství řeči české. V řečtině dualis numerus v jak obecném jest užívání, ví se, takt' někdy i v naší řeči bylo, a ještěť toho někde nějaké kouskové, ac velut notae gratúsque veteris linguae odor, zustávají. Ale někteří mudráčkové krátkých soudův, nelíbují toho, sami nevědouce proč, a ani vlastnosti a moci slov řeči české ani ozdob jejích znajíce, po své hlavě formují regule jakž se jim líbí; a lidé, jakož se ke všemu naleznou, tak i k tomu nalezli se aby mrzká a nezpůsobná slova místo ušlechtilých, v svých psáních kladli; jako i Beneš, užívav toho slova prvé neslychaného *dvoum panům* etc. confundens dualem numerum cum plurali, dualis numeri et significationis voculae dualem formam detraxit. Item Mistr Proxenus v předmluvě na svou Praxtyku, hned napřed jako nějaký kvítek slíčné slovice polepil řka *dvoumi příčinami*, měv říci *dvěma* etc. Výborně v té tabuli, v Prostějově leta 1549 vytištěné, položeno jest od toho (dobrého jistě a rozumného Čecha, kdožť je koli) kterýž jí vydal, těmito slovy: Dualem numerum Boěmi hactenus usurpatum cur nunc spernunt? jako i o těch slovích *bíše*, *bích* etc. (Blahoslav 1571: fol. 73a-74a)

Zaznívají tu tedy, pokud jde o duál, dva hlasy: první Philomatesův, jenž mluví proti užívání duálu, a druhý Blahoslavův. Ten je naopak nakloněn tomu, aby byl duál v češtině zachován, přinejmenším jako prostředek stylové diferenciacie (srov. i Blahoslav 1571: fol. 238b). Z příkladů, které Blahoslav uvádí, je však zjevné, že se mu jedná o duálové koncovky u číslovek *dva*, *oba*, na zachovávání kongruenčního duálu u substantiv už ani on nepomýšlí – jak ukazují jeho příklady *oběma synům*, *dvěma dcerám*, *dvěma panům* (duálovou koncovku u substantiva zde užil v příkladech pouze jedenkrát, a sice v případě „párového“ substantiva *ruka*: *oběma rukama*) či jeho korektura „nesprávného“ úzu v citovaném dokladu *dvěmi příčinami* (Blahoslav kori-

guje pouze tvar číslovky *dvě*). Tento Blahoslavův „kompromisní“ postoj k duálu ovšem není, jak záhy ukážeme, nereflektovaný, autor naopak explicitně formuluje jistou nekonsekvencí takového užívání duálových forem (srov. i Blahoslav 1571: fol. 238b), jemuž ovšem současně přiznává určitou strukturní strategii („jedno ukáže, že [...] jest více nežli jeden, a druhé slovice to vysvětlí a oznámí, že jich více se tu nemíní, než toliko dvě“, o. c.: fol. 74a) – a s ohledem na dobový úzus („když se již tak mluvívá, musí necháno toho býti, čehož již pro odvyknutí nelze užívati“, Blahoslav: l. c.) se s ním také smiřuje:

Jakož sem pak napřed pověděl, že by tato regule de dativo plurali nebyla zlá když by se jí bylo zpravováno, při těch slovích toliko kteráž sou numeri pluralis casusque dativi, nebo jinam se netrefí. Podobně jakož kotlář netrefí se do hrnčířského veršatu, ale však koupě od hrnčíře umyvadlko a u kotláře neb konvaře kohoutek měděnný k němu, jednu nádobu užitečnou mítí mohu; tak tuto když dím *dvěma pánům, dvěma dcerám* etc., bude jedno slovo, mítí formu dualis numeri, a druhé pluralis; i vysvětlí jedno druhé. Neb jedno ukáže, že těch panův neb dcer jest více nežli jeden, a druhé slovice to vysvětlí a oznámí, že jich více se tu nemíní, než toliko dvě. Ač poněvadž se o dvou toliko mluvívá, náleželo by těm oběma slovům býti formae dualis numeri; ale když se již tak mluvívá, musí necháno toho býti, čehož již pro odvyknutí nelze užívati. Avšak proto což ještě v užívání jest, a k ozdobě jazyka toho nemalo příležití, tohoť nesluší pouštěti a s jinými zavrženými věcmi také zamítati. Nebo kdyby někomu sukni vzali, protoť by on kabátu nezavřhl, leč by nesmyslně zoufalý byl. (Blahoslav 1571: fol. 74a-74b)

Podobný dvojí postoj k archaismům najdeme u Blahoslava také v případě slovesné flexe, kde se zmiňují i duálové tvary (viz Blahoslav 1571: fol. 104b-107a a také 261b).

Výstižně charakterizoval stanovisko Blahoslavových polemických komentářů F. Kopečný (1982: 280, pozn. 5), podle něhož Blahoslav usiloval „spíš o stylistické rozlišení proti přímočaré strohosti Filomatesově, který se opírá o úzus obecného jazyka a z tohoto nižšího hlediska zamítá pak nesprávně všechny tvary jen knižní“.⁶

Z některých Blahoslavových formulací (jako např. „multi sunt nunc qui sicut voluculam *bíše* ita et numerum dualem v češtině irrident“, Blahoslav 1571: fol. 73b) i z některých výkladů Philomatesových (viz např. Blahoslav 1571: fol. 104b-105a) vyplývá, že otázka zachování či odstranění duálových forem byla kolem poloviny 16. století vnímána jako součást téže polemiky, kterou v souvislosti s imperfektem otevřeli počátkem 16. století čeští Bratři (podrobněji k tomu Kyas 1997: 129, 134nn., 175nn.; srov. i Blahoslav 1571: fol. 57b-61b). V bratrských předmluvách k překladům Nového zákona z roku 1518 (tzv. Klaudyánův Nový zákon) a z roku 1525 (tzv. Lukášův Nový zákon) se odmítá modernizace a volnost nového českého biblického překladu (jehož reprezentantem byla bible Pražská (1488) a bible Kutnohorská (1489)), zejména pak nahrazení imperfekta složeným préteritem v bibli Benátské (1506), jež je tu označeno jako „nemalá újma pravdy“. Tato polemika o imperfektum přerostla v první velkou diskusi o podobu jazyka české bible a potažmo o podobu prestižní variety češtiny vůbec, a jak vidíme, stal se duál posléze jedním z jejích

⁶ K Philomatesovu postoji a jeho srovnání s Blahoslavovým srov. Kyas 1997: 147-148, 176-178.

témat. V této souvislosti se ukazuje, že by jistě nebylo nezajímavé položit si obecněji formulovanou otázku po roli konfesní příslušnosti při utváření spisovné normy češtiny – třebaže náboženská situace českých zemí 16. století je mimořádně pestrá⁷.

3. MATOUŠ BENEŠOVSKÝ

Grammatica Bohemica Matouše Benešovského, vydaná v Praze roku 1577, dokládá existenci duálu pro 70. léta 16. století, byť zřejmě už jen jako archaismu (srov. i Vintr 1988: 393) – k stylové příslušnosti duálových forem se však její autor nevyjadřuje. V úvodních pasážích se stručně konstatuje:

Numerus Počet Trogij triplex vt Gręcis řed magis in verbis. (Benešovský 1577: fol. A7r)

U jmen a zájmen se uvádějí duálové formy jen v instrumentálu (*-ma*), u substantiv však nikoli u všech vzorů (Benešovský 1577, *passim*; srov. i Gebauer 1929: 104). Tvar *těmito ušima* (Benešovský 1577: fol. B4v; srov. i Vintr 1988: 391), nazývaný instrumentálem duálu, snad ukazuje na to, že u párových substantiv měly duálové formy tehdy už plurálovou funkci (analogický příklad má i Štejer 1668; srov. § 6). Ostatně celá deklinace slova *uši* s pravidelně plurálovým atributem *tento* je zde označena jako duálová a o plurálu slova *ucho* se říká, že chybí (Benešovský o. c.: fol. B4r-B4v).

Duálové formy uvádí Benešovský, ve shodě s úvodním konstatováním, také ve slovesných paradigmatech: 1. osoba má koncovku *-ma*, 2. osoba *-ta*; ve 3. osobě jsou však koncovky od původu plurálové (srov. i Gebauer 1929: 104; Vintr 1988: 393), duálový tvar s koncovkou *-a* je pouze v (původně) jmenných částech slovesných tvarů (Benešovský 1577, *passim*). V této souvislosti můžeme zmínit svědectví rukopisné sbírky přísloví⁸ sestavené Matějem Červenkou (*1521 †1569) a Janem Blahoslavem (*1523 †1571), v níž se píše: „*když ruka ruku myje, obě bývají bílé*, staří říkali *obě býváte bílé*, dualem numerum hic exprimebant“ (Červenka – Blahoslav 1970: 27)⁹. Toto svědectví spolu s absencí duálových koncovek ve 3. osobě (s výjimkou původně jmenných tvarů) u Benešovského se zdá ukazovat na to, že v 60.-70. letech

⁷ Srov. i Blahoslavem citované „kolik farářův, tolik věr“ (Blahoslav 1571: fol. 60b).

⁸ Duál se v této sbírce přísloví vyskytuje pouze zřídka – např. u jména v kongruenci s číslovkou *oba*: *na obě straně broušený* (Červenka – Blahoslav 1970: 80; Blahoslav 1571: fol. 309a); u sloves ho nacházíme pouze ojedinele: *rukojmě jako jistec, obá sta pevná* (Červenka – Blahoslav 1970: 88; Blahoslav 1571: fol. 311b má *pevna*), *hrnec kotla tresce, obá sta pravá* (Červenka – Blahoslav 1970: 24; Blahoslav 1571: fol. 292a má *oba sta prava*); jinde je substituován plurálem: *až mu ruce opadly* (Červenka – Blahoslav 1970: 56; Blahoslav 1571: fol. 302b), *dva kamenové tvrdí (žernovy) nedělají dobré mouky* (Červenka – Blahoslav 1970: 71), *dva kamenové tvrdí (žernovi) nedělají dobré mouky* (Blahoslav 1571: fol. 306a), *vobá ste v jedno brdo tkání* (Červenka – Blahoslav 1970: 72; u Blahoslava 1571: fol. 306b je *voba*). Ovšem poslední doklad (*voba ste*) lze interpretovat i jako 3. osobu duálu s marginální koncovkou *-te* (k ní srov. Gebauer 1898: 18-19).

⁹ Variantní zápis je doložen v gramatice Jana Blahoslava: „*když ruka ruku myje, obě bývají bílé*; dualem numerum sic exprimebant staří, *obě býváte bílé*“ (Blahoslav 1571: 293a).

16. století snad už ve 3. osobě duálové koncovky nebyly nebo jen dožívaly na okraji systému jako výrazné archaismy¹⁰.

4. VAVŘINEC BENEDIKT Z NUDOŽER

Svědectví o omezené existenci duálových gramémů v 16. století, kterou jsme ukázali v § 1 a kterou zřejmě dosvědčuje i Benešovský roku 1577, podává také Nudožerinus ve svých *Dvou knihách české gramatiky* z roku 1603. V kapitole o čísle a rodě se píše:

Numerus, praeter singularem et pluralem, frequenter etiam dualis est apud Bohemos: idque fere tantum in vocibus geminas res significantibus: quibus et alia plerunque se accommodant, ut *fwýma nohama, oběma rukama*. Interdum tamen etiam in aliis dualis reperitur, ut *dwě rybě, hodině*. (Benedikt z Nudožer 1603: 9b)¹¹

V kapitole o „první deklinaci femininních parisyllab“ čteme:

In duali numero *ruka* sic declinatur. N. *ruce*, G. *rukau*, D. *rukám*, Ac. *ruce*, V. *ruce*, L. *rukau*, I. *rukama*.

Noha pro duali numero pluralis numeri casus habet: sed et nominativus *noze* in usu est: instrumentalis analogus est *nohama*. Sic in usu sunt *rybě, kopě, hodině*: unde intelligitur nominativus dualis similis esse dativo singulari. (Benedikt z Nudožer 1603: 15a)

Vedle toho se v kapitole o pádech jména píše:

In duali numero casus instrumentalis desinit in *ma*, ut *očima, nohama, rukama, swýma*: plurali dativus in *m*, localis in *ch*, instrumentalis in *mi*, ut *rukám, rukách, rukami*. (Benedikt z Nudožer 1603: 12b)

Vidíme, že Nudožerinem uváděné lexémy determinované gramémem duálu jednak patří do stejných sémantických okruhů jako některé příklady Oberpfalcerovy (*hodině, kopě*; srov. § 1), jednak jsou to zřejmě biblické archaismy (*rybě*¹²; srov. i níže § 19). S obojím koresponduje i další Nudožerského svědectví o duálu (srov. i Gebauer 1929: 104-105):

Quod attinet ad numerum, sane qui elegantius et loqui et scribere Bohemice conantur, numerum dualem in verbis a plurali nunquam distinguunt. Occurrit tamen frequenter hic numerus in veteri Bibliorum versione, et in cantilenis, quae adhuc in ecclesiis occinuntur: ut sunt *šša šša do Emmauzu*. Deinde apud vulgus, saltem apud rusticiores, semper fere hic numerus distinguitur a plurali. Ne itaque vel rustici de me jure conqueri possint, qualiscunque doctrina hoc loco proponenda mihi fuit. (Benedikt z Nudožer 1603: 10b-11a)

¹⁰ Gebauer (1898: 18) dokládá duálovou koncovku v 3. osobě ještě z Herbáře Tadeáše Hájka z roku 1562 (*což dvě zrna vážita* – zde naopak absentuje duálová koncovka u substantivního neutra *zrno*); Oberpfalcer (1935) dokládá ze smolných knih duálovou koncovku ve 3. osobě jen v původně jmenné části slovesa (*dva měla po voštípu a dva měla kyje*; 1554 – viz § 1).

¹¹ Tučné písmo, jímž jsou v edici tištěny Nudožeriny české příklady, nahrazujeme zde i v ostatních citátech kurzívou.

¹² Srov. evangelní příběhy o zázračném nasycení zástupů chleby a dvěma rybami, Mt 14, 15nn., Mc 6, 35nn., Lc 9, 12nn., Jo 6, 4nn.

Podobná vzpomínka na někdejší širší užívání duálu se bude opakovat i u dalších autorů mluvníc. Naopak Nudožerinův poukaz, ovšem málo jasný, na zachovávání duálu zejména „u lidu“ se později neopakuje – vyvstává otázka, zda je možné s ním spojit Philomatesovo hodnocení „neb to jest řeč hrubá“, vztahující se na duálový dativ (srov. § 2) –, nicméně odpovídal by hojným Oberpfalcerovým dokladům lexematicky vázaného duálu v soudních výsleších smolných knih, vedených zejména s venkovany, resp. prostými lidmi.

Kromě toho se zde, tak jako u pozdějších autorů, konstatuje duál u slov označujících entity vyskytující se v páru. Přitom ale není zcela jasné, zda se duálem myslí specifické formy číselných (plurálových) morfémů, nebo morfémy skutečně obsahující gramém duálu. Přestože se v jednom z těchto citátů staví proti sobě „duálový“ instrumentál *rukama* a „plurálový“ *rukami* (Benedikt z Nudožer 1603: 12b), je pravděpodobnější možnost první, jak ukazuje následující citát, v němž se duálem zcela patrně rozumí specifický druh substantivních lexémů:

Substantivum dualis numeri saepe convenit cum adjectivo plurali. Apoc. 12:1 *Žena oděná stuncem, pod gegimiž nohami byl měšec.* (Benedikt z Nudožer 1603: 77a)

Konečně tuto interpretaci podporuje dále i skutečnost, že Nudožerský uvádí původně duálové koncovky i u některých lexikálních protějšků plurálu, totiž u číslovek *tři*¹³ a *čtyři*, a to v instrumentálu jako varianty koncovek od původu plurálových¹⁴:

třemi et třmi et třema [...] čtyřmi et čtyrma (Benedikt z Nudožer 1603: 38a)

A ještě poznamenává:

Třemi apud Bohemos fere obsoletum est. [...] *Třema* et *čtyrma* dualem numerum sequuntur. (l. c.)

V tomto kontextu je pak třeba hodnotit i Nudožerinovu zmínku koncovky *-ma* (vedle plurálového *-mi*) v instrumentálu adjektivního typu *dobrý* (o. c.: 30b), provázenou pouze jednoslovnou charakteristikou „dualiter“.

5. JAN DRACHOVSKÝ

Také Jan Drachovský ve své gramatice, vydané posmrtně roku 1660 péčí Matěje Václava Štejera, deklaruje, že čeština má duál – na rozdíl od latiny:

Sicut Latini habent suos casus, numeros, & articulos; sic Boemi, nisi quod addant casum septimum, seu Instrumentalem: & dualem numerum, in nominibus duas res significantibus, ut *Očima* / oculis, *Noháma* / pedibus, *Rukama* / manibus, *Všlyma* / auribus. (Drachovský 1660: 25-26)

Avšak podobně jako u Nudožerina není ani u Drachovského zcela jasné, zda se duálem myslí specifické formy číselných morfémů, nebo skutečné gramémy duálu.

¹³ Koncovku *-ma* u číslovky *tři* nacházíme, a to jako jedinou původně duálovou koncovku v plurálové funkci, také u Pavla Ješína (1620: A3b = 1981: 44): *před třima sty lety* (srov. i § 7).

¹⁴ K tomu srov. i Dobrovský 1809: 274; viz níže § 16.

Nicméně pro první možnost by snad svědčilo to, že ve zbývajícím textu se duálovost dále zmiňovaných (původně) duálových koncovek vůbec nepřipomíná (srov. i Vintř 1996: 176): v komentáři k deklinaci typu *slovo* se u substantiv *oko* a *ucho* uvádějí jako nominativ plurálu bez jakéhokoliv rozlišení formy *oka* & *oči* a *ucha* & *uši* (Drachovský 1660: 31); stejně tak se u substantiva *ruka* jako nominativ plurálu nerozlišeně uvádějí formy *ruky* a *ruce*, jako genitiv plurálu pak *ruk* a *rukou* a konečně jako „ablativ“ plurálu *rukách* a *rukou* (o. c.: 49-50); konečně u číslovky *sto* je uvedeno *tři sta* vedle *dvě stě* (o. c.: 72), také bez komentáře.

Pokud jde o instrumentálovou koncovku *-ma*, Drachovský ji stejně jako Nudožerský uvádí u číslovek *tři* a *čtyři*, a sice jako variantu: *třemi*, *třimi*, *třema* a *čtyrmi*, *čtyrma* (Drachovský 1660: 71). Navíc ji zmiňuje ještě v instrumentálu plurálu u interrogativa *ký*: *kými* a *kýma* (o. c.: 81). Avšak všude jinde se uvádí výhradně *-mi*, a to dokonce i u lexému *dva*: zde nalézáme tvar *dvoumi* u maskulina a neutra, zatímco pro femininum se udává původní *dvěma*¹⁵ (o. c.: 58; k tomu srov. Gebauer 1896: 458-459), totéž sklonění pak mají mít také *oba* a *obadva* (Drachovský: l. c.).

Rovněž v kapitole o slovese Drachovský obecně úvodem říká, že čeština – na rozdíl od latiny – má duál:

Eorum [i.e. verborum – T. V.] Modi, Tempora, Numeri, Personæ tot, quot apud Latinos, nisi quod etiam dualem numerum admittant. (Drachovský 1660: 82)

Tímto povšechným konstatováním však Drachovského zmínky o duálu u slovesa končí, v následujících výkladech se už o něm nepíše a ani tu nenajdeme žádné duálové tvary.

6. MATĚJ VÁCLAV ŠTEJER

Tzv. *Žáček*, sepsaný editorem Drachovského gramatiky Matějem Václavem Štejerem a vydaný poprvé roku 1668, neobsahuje o duálu žádné výslovné zmínky. V jednotlivých paradigmatech se původní duálové koncovky neobjevují, i v instrumentálu plurálu se uvádí pouze koncovka *-mi*, resp. *-y/-i*. Jedinou výjimku představuje deklinace slov *oči* a *uši*:

Oči takto deklinuj: N. *tyto oči*. G. *těchto oči*. D. *těmto očím*. Ac. *tyto oči*. V. *ó oči*. Loc. *v těchto očích*. Instr. *těmito očima*. Podobně deklinuj *uši*. (Štejer 1668: 32)

Plurálové tvary atributivního zájmena snad dovolují usuzovat na to, že původně duálové koncovky *-i*, *-í* a *-ma* u substantiva mají už funkci plurálovou.

V souvislosti s instrumentálovou koncovkou *-ma*, již jednotlivé gramatiky přisuzují různé místo a jejíž hodnocení se, jak ještě ukážeme níže, v jistém období výrazně změnilo, je třeba doplnit, že v druhém vydání Štejerovy příručky – z doby asi o půl století pozdější – je v instrumentálu plurálu uveden tvar *těmito oči* (viz Štejer 1730: 32). Může samozřejmě jít o přehlédnutou tiskařskou chybu, ale stejně tak je možné, že tento tvar byl uveden záměrně, a že tedy jde o hyperkorekci.

¹⁵ V dativu se uvádí pro maskulinum tvar *dvoum*, pro neutrum *dvúm* a pro femininum *dvěm*.

7. JIŘÍ KONSTANC

Zajímavější svědectví o duálu přináší Konstancův *Brus jazyka českého* z roku 1667.

V souvislosti s plurálovými koncovkami adjektiv upozorňuje Konstanc na adjektivní nominativní duálovou koncovku *-a* (resp. *-ā*), kterou objevil v Hájkově *Kronice české* (z roku 1545) a také ve staročeské *Trojánské kronice* – a kterou mylně pokládá za nominativ plurálu maskulina¹⁶:

Quod Nominativus Pluralis in Masculino finiatur in *a* videre est [æpè in Hágek. Trojana Historia dicit: *Zlaté rauno šřehau dwa býky hrozná*. (Konstanc 1667: 54)

Rovněž v souvislosti s konjugací slovesa *býti* se píše:

Stař také in Masc: Num: Plur: řkali *byla*: ut *Ta dwa bratřj byla mladá*. (Konstanc 1667: 79)

Ovšem na základě těchto dvou Konstancových výroků nelze jednoznačně říci, zda si Konstanc byl vědom restrikce v užívání zmíněných tvarů, spočívající ve vyjadřování duálových hodnot. Explicitně tuto restrikci sice neformuluje, na druhou stranu však oba jím uvedené staročeské příklady obsahují číslovku *dva*. Také v kapitole *De archaismo etymologico*, kde se píše o zastaralých slovech a tvarech a zdůvodňuje se užitečnost jejich znalosti, zmiňuje Konstanc i tvary duálové – opět však aniž by je jako takové pojmenoval:

Archaismi zde glau šlowa buď dokonce štará a zatuchlá: gako *byšfe* byl / *djšfe* řekl / *štachu* štali / *gděma gděta* / *gděme gděte* / *wece* řekl / *řekla* / *řeklo* etc. gichž ačkoliw vřjwati nemáme / wšřak nicméně še naděgi / že chwalitebně wšřetečnému Čtenáři a Staročeljkých Bibliotek škaumateli přjgenně včinjm / gešli tu z Kronyky Bolešlawjké od Dalimila Kanownjka Starobolešlawjkého / okolo léta 1320. šeplané / a léta 1620. přetišřtěné / kus Předmluwy přiložjrm: kteráž takto znj [...] (Konstanc 1667: 150)

Míněno je zde Ješínovo vydání *Dalimilovy kroniky*, v němž Ješín ve své ediční *Předmluvě k rozumnému a nekvapnému čtenáři* mimo jiné píše také o jazyce editované památky (srov. Ješín 1620: VI-IX)¹⁷. V dalším textu Konstanc cituje část této Ješínovy předmluvy; hned na začátku citované pasáže se mluví o duálu, reflektuje se jeho zánik, a Ješín se dokonce pokouší tento proces vysvětlovat, a to vlivem němčiny, italštiny a francouzštiny:

Co še Terminacy dotýče / znamenati šluffj předně; že Dualis numerus, na příklad Ržeckého Jazyku / Předkům našjrm gešřtě před šta lety w vřjwánj byl / ale nynj od nás Potomků, Jazyk nášš Německým / Wlajkým a Francauzjkým pulerugjých, aneb raděgi přetwořugjých, opušřřtěn gešř / tak že giž málo kdo co o něm wj. Na to tedy muřj še pozor dáti w této Kronyce / že kdekoliw o dwauch věcech neb ošobách še mluwj / terminatio nominum ac verborum škonává še na literu *a*, neb na *y*. (Konstanc 1667: 150-151; srov. Ješín 1620: VII)

Nezdá se tedy, že by Konstanc o duálu zpraven nebyl. Tuto naši domněnku podporují i některé jeho explicitní výroky; tak například v kapitole věnované číslu sám říká následující:

¹⁶ K tomu, že Konstanc ne vždy správně rozpoznává archaismy, srov. i Vintř 1992a: 166.

¹⁷ K Ješínově předmluvě viz i Jančáková 1985.

Počtův znamenánj také s Ržeky troje máme: totiž Numerum Singularem, na Cžesko gednopočetnj / Dualem, dwaupočetnj / Pluralem, mnohopočetnj Dwaupočetnjho pro wymluwenj těch věcý vžjwáme / kterých na těle žiwotěichůw po páru býwá: gako očj / vřlj / rukau / noh etc. Ten pak dwaupočetnj Numerus nic je w deklinowánj nedělj od mnohopočetnjho / neb Plurali Numero; krom že je w Instrumentálnjm neb nástrognjm řkonánj na a koncěj; gakož y gemu přjležejčj Adjectivum. Za přjklad toho buď: *otewřenýma očima řpj / pozornýma vřřima řkyřřj*; nepak *otewřenými očimi / ani holými rukami / bořými nohami*. (Konstanc 1667: 20)

Ani u Konstancie však (podobně jako u Nudožerského či Drachovského, a jak uvidíme, ani u dalších autorů) není zřejmé, zda se duálem rozumějí specifické formy plurálových morfémů, nebo formy pro gramém duálu (byť uplatňující se jen u některých lexémů). Plurálový genitiv *noh*, uváděný v jedné řadě s duálovými a především poznámka, že duál se v deklinaci liší od plurálu pouze koncovkou instrumentálu, by snad dovolovaly domnívat se, že duálem jsou tu skutečně míněny gramémy duálu – vyjadřované z části ovšem formami nerozlišenými od těch, které slouží gramémům plurálu. Naopak nepůvodní tvar *očimi* by snad ukazoval spíše na první eventualitu. Tuto interpretační možnost lze pak modifikovat tak, že duálem jsou tu míněny pouze ty specifické tvary plurálových morfémů, které se dochovaly do Konstancových dob; postulování duálu jako členu kategorie čísla by pak bylo možno přičíst působení gramatické tradice klasických jazyků, v tomto případě řečtiny – to by ostatně potvrzovala formulace, že „počtův znamenání také s Řeky troje máme“ (o. c.: 20; podobnou interpretaci můžeme uplatnit u Rosy a Jandita, srov. níže §§ 8, 9). Na to, že tu skutečně nejde o gramémy duálu, by dále ukazovala ještě skutečnost, že se nikde nezmiňuje možnost tvořit duálové tvary od jiných než párových substantiv (což by ovšem samo o sobě ještě nebylo důvodem k zamítnutí duálu jako gramatické kategorie), ale především to, že se tu nikde nezmiňují případné plurálové tvary párových substantiv a ani distribuce tvarů duálových a plurálových – zmíněný tvar *očimi* je, jak už bylo řečeno, nepůvodní (a navíc je hodnocen jako nesprávný) a tvar *oky* Konstanc vůbec neuvádí.

O duálu a o párových substantivech mluví Konstanc znovu také na místech, kde se dotýká instrumentálových koncovek:

A gakkoliw y ti neylepřřj Cžechowé proti té Reguly činj / a mjřto řkonánj na *ma* vžjwagj *mi*; y mjřto *mi / má* / obwzřřřtně w Adjectiwu; nicméně / dlé mého zdánj / neměli by toho činiti: a to pro rozdjřl mezy těmi popárnjmí audy / a mezy nepopárnjmí. (Konstanc 1667: 20-21)
[...] ita ut malē dicerēs: *Mezy wřřema lidmi / inter omnes homines, s djřkami řwýma / cum řuis liberis, dobrýma řlowy: nam wřřema / řwýma / dobrýma řunt Dualis numeri, lidmi verò djřkami & řlowy Pluralis. Vide paginam 20. (Konstanc 1667: 169)*

Toto Konstancovo svědectví je dosti důležité, protože se zdá reflektovat skutečnost, že původní duálová koncovka *-ma* se v nové plurálové funkci prosazovala u adjektiv a výrazů v atributivní pozici silněji či dříve než u substantiv, jak jsme o tom na základě jiných středněčeských textů pojednali podrobněji na jiném místě (Vykypělová 2004).¹⁸

¹⁸ Preferenci původně duálové koncovky *-ma* u atributivních výrazů adjektivní flexe lze vysvětlit tendencí po morfologické disimilaci; uplatnění této koncovky v atributu pak mohlo otvírat cestu pronikání téže koncovky k substantivům (tím by se ostatně vysvětlilo, proč

V souvislosti s novými koncovkami u Konstance se nabízí zmínit ještě drobný, ale nápadný rozdíl mezi jeho citátem z Ješínovy ediční předmluvy k *Dalimilově kronice*, uvedeným výše, a originálním textem této předmluvy. Zatímco Ješín (1620: VII) má v lokálu číslovky *dva* ještě tvar původní (*o dvou*), čteme u Konstance (1667: 151) už tvar s koncovkou novou (*o dvouch*).¹⁹

8. VÁCLAV JAN ROSA

Významná svědectví o duálu podává Václav Jan Rosa ve své *Čechořečnosti* (1672). V kapitole *De numero, figura et casu* píše, že číslo je v češtině dvojí, singulár a plurál, ale k tomu dodává:

Olim in lingua Slavonica, erat adhuc tertius numerus, sicut apud Græcos, nempe Dualis: aliter enim de pluribus, & aliter de duobus loquebantur. Dicebant enim de pluribus; *my gŕme býli / nos fuimus; de duobus, ma gŕma býla nos duo fuimus, wa gŕa býla / vos duo fuistis, ona dwa býla / illi duo fuerunt*. Sed moderno tempore apud nos Boëmos, ille dualis exolevit: nam dicimus æquè de duobus, sicut de pluribus: Præter in nominibus duas res significantis, quæ à natura sunt duæ: in his adhuc ille dualis numerus remanet. ut *dwě Oči / Vŕŕi / Ruce / Noze / etc.* duo oculi, aures, manus, pedes, & c. Nam alias Nominativus pluralis ordinarius est: *Oka / Vcha / Ruky / Nohy / ab Oko / Vcho / Ruka / Noha*. Etiam in quibusdam alijs nominibus adhuc illa antiquitas, & dualis numerus durat. Dicimus enim, *gedno Léto / unus annus, tři Leta / tres anni, & dualiter, dwě Léte / duo anni, jic dwě ŕě / bis centum, & tři ŕa / ter centum*. Sed moderno tempore poteris etiam dicere, *dwě Léta / etc. dwě ŕa / & tři ŕa etc.* jic per dualem, *dwa Čeŕká / per pluralem autem, dwa Čeŕký / etc.* duo Boëmici, & c. (Rosa 1672: 57-58)

Více než samotná vzpomínka na někdejší existenci duálu v češtině jsou hodny pozornosti především Rosovy příklady: v 1. osobě duálu slovesa uvádí koncovku *-ma*, tedy už jen pozdní novotvar, nikoli původní koncovky *-vě* nebo *-va*; nejzajímavější jsou však jím uváděná duálová zájmena 1. a 2. osoby *ma* a *va*. J. Gebauer (1896: 523, 529-530) zájmeno *ma*, jak píše, jinde než právě u Rosy nenalezl, dva spolehlivé doklady však přináší F. Šimek (1927: 238-239) z brněnského rukopisu Rokycanovy Postily z roku 1503 (srov. i Vážný 1970: 122). O zájmenu *va* jako o duálu 2. osoby Gebauer (l. c.) říká, že v češtině vůbec není; vyvstává tak otázka, zda se jedná o pouhý Rosův omyl, nebo zda je zde zachycena nějaká zcela pozdní forma, vzniklá před samým zánikem duálu a přivádějíci uplatněním u zájmeně 2. osoby do důsledku tendenci přisoudit fonologické formě *-a* funkci obecného morfologického exponentu duálu (která zřejmě existovala v jistém období vývoje české formální morfologie, viz Vykypělová 2002b). Dodejme ještě, že sám Rosa se v dalším textu

v konkurenci instrumentálních koncovek *-mi* a *-ma*, jež obě byly stejně dobře schopny bránit nevýhodné homonymii instrumentálu a akuzativu plurálu, zvítězila nakonec právě varianta *-ma*. – To však současně nevyklučuje možnost, že distribuce původně plurálové koncovky k substantivům a původně duálové ke kongruujícím výrazům přechodně představovala určitý, snad ne všemi přijímaný stylistický prostředek (srov. Vykypělová 2004).

¹⁹ Na jiném místě u Ješina (v jeho dedikační předmluvě) ovšem najdeme původně duálovou koncovku v instrumentálu číslovky *tři* (*tříma*), jako jsme to podobně viděli u Nudožerina a Drachovského (srov. §§ 4-5). Jinak zde nacházíme ještě duálové *před očima svýma* (Ješín 1620: II) u párového substantiva.

ani u zájmen ani u sloves o těchto formách ani o duálu vůbec nezmiňuje (srov. Rosa 1672: 123, 133).

Pro Rosovu současnost se duál konstatuje jen u párových substantiv (k tomu i níže v tomto oddíle) a kromě toho jako archaismus také u některých slov dalších (*sto*; *český* jako označení platidla; *léto* – tedy u výrazů z týchž sémantických okruhů jako ve smolných knihách; srov. § 1). U všech Rosa připouští i koncovky plurálové – s výjimkou párových substantiv, pro která ze stylistických důvodů doporučuje užívání forem duálových:

Declinationes duales, horum nominum, poſt alias apponam, quas ibi videbis, Nam hæc nomina pulchrius per dualem, quàm pluralem efferuntur. Sic pulchrè dixit Comenius in Labirintho: *proč pak vláknjma Rukama / Nohama / Očima / Vſſima / a Gazykami nečinj / nechodj / newidj / neſliſj / a nemtuwj*: [...] (Rosa 1672: 58)

Čechořečnost registruje také novou plurálovou funkci původně duálové koncovky instrumentálu *-ma*. V poznámce k instrumentálu plurálu všech deklinací se obhazuje *m*-ová koncovka *o*-kmenových substantiv (o. c.: 97-100), uváděná ve dvou variantách (*-mi* / *-ma*), o jejichž poměru se pak praví:

Nota, illud *mi* / in omnibus poteſt mutari in *ma*: ſed *mi* / eſt uſitatius: *ma* potiſſimum utimur, dum nobis de duabus rebus ſermo eſt, ob antiquitatem dualis numeri. Sed diſcentes non ſint in hoc multum ſcrupuloſi, nam ſive per *mi* / ſive per *ma* loquantur, benè loquentur, quia Dualis Numerus, ut ſupra dixi, jam exolevit. Præter in rebus rem duplicem â natura ſignificantibus. De quibus mox agemus. (Rosa 1672: 100)

Respektuje se tedy soudobý úzus a původně duálová koncovka se připouští i v plurálové funkci, i když jako stylisticky vhodnější se jeví na svém původním místě. Tomu odpovídá i poznámka o distribuci obou *m*-ových koncovek, jež se sice objevuje v komentáři k *a*-kmenové deklinaci, ale kterou je snad možno vztáhnout i na substantiva ostatní:

Instrumentalis Pluralis, ſolet etiam efferri per *ma* / tam fæmininus, quàm maſculinus. *Bra-nama / Wladykama* etc. Et hac terminatione potiſſimum utimur, in numero vel oratione duali, Et in Rithmiſ. Vulgus indiſtinctè. (Rosa 1672: 65)

Rosa tedy dosvědčuje užívání této původně duálové koncovky v plurálové funkci pro lidový jazyk; ve shodě s tím ji pak uvádí u všech substantiv, u adjektiv kromě posesivních a u zájmen a číslovek kromě *my*, *vy*, *všechn* a *pět* (viz Rosa 1672, *passim*; srov. i o. c.: 98).

Konečně nalézáme u Rosy kapitolu *De declinationibus anomalis*, k nimž se řadí i nomina „dualis numeri“, označující „res duas a natura simul existentes“ (o. c.: 100). Uvádí se zde nominativ / akuzativ / vokativ *ruce*, *noze*, *oči*, *uši*; genitiv *rukou*, *nohou*, *očí*, *uší*; dativ *rukoum*, *nohoum*, *očí*, *uším*; instrumentál *rukama*, *nohama*, *očima*, *ušíma*; lokál *rukou*, *nohou*, *očí*, *uších* (o. c.: 103); – z části tedy jde o skutečně původní duálové koncovky (nominativ / akuzativ / vokativ; genitiv; instrumentál; lokál *rukou*, *nohou*), z části o kontaminace duálových a plurálových forem (dativ; lokál *očí*, *uších*).

Tak jako u předchozích gramatiků není ani u Rosy zcela jasné, zda se duálem rozumějí specifické formy morfémů plurálu, nebo morfémy s duálovým gramémem. Výše citovaný Rosův příklad „per dualem, *dva česká*, per pluralem autem, *dva český*“ (o. c.: 58) by svědčil rovněž zde spíše pro první eventualitu, v případě párových substantiv však na základě Rosových výroků a příkladů rozhodnout nemůžeme.

9. VÁCLAV JANDIT

Rosovy informace ve zkrácené podobě v zásadě opakuje Václav Jandit ve své gramatice, vydané poprvé roku 1704.²⁰

V kapitole nazvané *De numero, figura et casu* (stejně jako u Rosy) čteme:

In his Boěmi cum Latinis conveniunt, nisi, quòd more Græcorum, Slavis confinium, olim dualem numerum antiqui habuerint, quem hodie retinent Jolùm in nominibus duas res à natura significantibus, ùt *dvě oči* / & c. aliàs in plurali *dvě oka*. Adde his: *dvě ště* / *dvě letě*. Item *dva češká*. (Jandit 1704: 35)

Jandit tedy opakuje zprávu, že čeština dříve měla, stejně jako řečtina, duál (chybí zde ovšem Rosovy tvary *ma* a *va*); ten však pro svou dobu konstatuje už jen v výrazech označujících přirozený pár a též u několika dalších. Jeho příklad duálu *dvě oči* proti plurálu *dvě oka* (který u Rosy nenacházíme) však ukazuje, že duálem se zřejmě myslí specifická forma číselných morfémů, nikoli specifický gramém, případně že gramém duálu je plně substituovatelný plurálem, tedy i v této pozici po číslovce *dvě*. Kromě toho se uvádí relikv snad skutečného duálu (*dvě ště*).

V kapitole věnované obecným poznámkám o pádech se píše o instrumentálu plurálu:

Instrumentalis plur: omnis declin: masculinus & neut: hodie abjecto *mi* & *ma* assumit *y* ùt *s Pány* / *s pacholaty*. Semper tamen non est rejicienda; primò, quia multa nequeunt in *y* terminari, ùt *kony smegkati*. Secundò, quia fit dubius sensus, ùt *zuby trhati*: nesciam an velis dicere: dentes vellere, an: dentibus lacerare. Dic ergo: *zubami trhati*. Terminatio *mi* est numeri pluralis, *ma* dualis potius. (Jandit 1704: 52-53)

Jandit – stejně jako Rosa (1672: 99) – upozorňuje na možnost využití *m*-ové koncovky k odstranění homonymie akuzativu a instrumentálu plurálu *o*-kmenů. Přitom zřejmě pokládá *-mi* a *-ma* za starší než *-y*. To je – stejně jako jeho hodnocení koncovky *-mi* jako plurálové a *-ma* jako „spíše“ duálové – zjevně inspirováno Rosou (srov. Rosa 1672: 97-100 a výše v § 8). Podobně se u *a*-kmenů opakuje Rosova distribuce *-mi* a *-ma*, včetně poznámky o „rytmech“; ale zmínka, že „lid“ užívá koncovek nerozlišeně, tentokrát chybí:

Instrumentalis plur. fem: exit primò in *mi* / *bránami* / masculin: in *y* / *Wládyky*. Secundò in *ma* / feminin. & mascul: & maximè in Duali & rithmis. (Jandit 1704: 38)

Je otázka, zda *primo* vs. *secundo* ukazuje na stylistickou hierarchizaci koncovek, nebo zda se jedná o pouhý výčet („zaprvé, zadruhé“).

²⁰ Ke vztahu Janditovy gramatiky k mluvnické Rosově srov. Petráčková 1989: 245-247.

Formu *-ma* v plurálové funkci pak Jandit, shodně s Rosou, uvádí u všech substantiv (pouze u *o*-kmenů na rozdíl od Rosy s poznámkou, že *m*-ová koncovka je řidší, „rarius“), u adjektiv kromě posesivních a u zájmen a číslovek kromě *my*, *vy*, *všechn* a *pět* (viz Jandit 1704, passim).

A stejně jako u Rosy nalézáme i u Jandita kapitolu *De declinatione substantivi anomali*, kam se řadí také substantiva „dualis numeri“, označující „res duas a natura existentes“ (Jandit 1704: 53). Za příklad jsou vzaty *ruce* a *oči*: nominativ / akuzativ / vokativ *ruce, oči*; genitiv *rukou, očí*; dativ *rukoum, očím*; instrumentál *rukama, očima*; lokál *v rukouch, v očích* (o. c.: 54). Tvary jsou stejné jako u Rosy – s výjimkou lokálu *rukouch*, kde už se uvádí koncovka vzniklá kontaminací duálových a plurálových forem. Zda se duálem míní specifické morfémy plurálu, nebo morfémy s duálovým gramémem, nelze ani u Jandita rozhodnout. Pravděpodobnější je však první eventualita.

Tytéž informace obsahují všechna další vydání Janditovy gramatiky až do roku 1739 (Jandit 1705, 1715, 1732, 1739), vydání z roku 1753 (Knihopis č. 3498) nám bohužel nebylo dostupné.

10. PAVEL DOLEŽAL

Podobně jako Jandit opakuje Rosu v podstatě (až na drobnosti) také Doležal (1746).²¹

V § 10 Doležal vedle singuláru a plurálu uvádí jako třetí číslo ještě „dualis dvou-početní, in quo tantum duae res insinuantur, ut: *ruce, noze, oči, uši*; alias *ruky, nohy, oka, ucha*“ (Doležal 1746: 20-21). Zda je rozdíl mezi tvary *ruce* etc. a *ruky* etc. skutečně rozdílem mezi duálem a plurálem, nebo jen rozdílem mezi dvěma různými formami plurálu, zůstává však nejisté.

V témže paragrafu se rovněž odkazuje na § 14, kde se mluví o anomálních a defektivních substantivech, jimiž jsou nazývána „apud Bohemos illa, quae tantum in plurali flectuntur, vel quae duali numero gaudent“ (o. c.: 50). Následují paradigmata substantiv *ruce, noze, oči* a *uši*, jejichž tvary jsou zcela shodné s Rosovými (viz výše § 8), pouze v instrumentálu má substantivum *noze* tvar *nohoum*, nikoli *nohama* (viz o. c.: 51) – zde se však nejspíše jedná o přehlédnutí, neboť u substantiva *ruce* je instrumentál jen *rukama*.

Obecně se u Doležala o užívání duálu v češtině říká:

Dualis Numerus, qui antiquis erat familiaris, hodie usum praestat tantum a) In rebus, quae a natura duae sunt, ut *Svýma očima, vřřima, rukama, nohama*. b) In paucissimis aliis, v. g. *dwě létě, dwě řřě, dwa řěřka, dwě rybě, pro dwě léta, dwě řřa, dwa řěřké, dwě ryby*. (Doležal 1746: 51)

Podobně jako u předchozích autorů není ani zde u příkladů sub (a) patrné, zda jde o specifické morfémy, vyskytující se u některých lexémů, nebo zda se jedná o skutečný duál. U příkladů sub (b) jde zjevně o archaické relikty duálu (také jejich sé-

²¹ Ke vztahu mezi Doležalovou a Rosovou gramatikou srov. Ďurovič 1992.

mantické okruhy jsou podobné jako jinde), jenž je ovšem substituovatelný plurálem. Zajímavá je eventualita (c):

c) Ex hoc Duali Numero acceptum est, quod Slavi in Instrumentali (Jed minus recte) adhibeant *ma*, pro *mi*, ut: *Přišel s pěknýma nowinama*, pro *s pěknými nowinami*. (Doležal l.c.)

Výslovně se zde tedy reflektuje duálový původ formy instrumentálu plurálu *-ma*, která se současně také hodnotí jako stylisticky nižší („minus recte“; srov. k tomu i Ďurovič 2000: 28). Bez stylového (funkčního) rozlišení se pak koncovka *-ma* uvádí jako varianta koncovky *-mi* jak u substantiv (Doležal 1746: 30), tak také u adjektiv a zájmen, kromě *jeden, všechen, tři, čtyři, pět, my, vy, oni, či a ký* (o. c.: 55nn.) – její rozsah je tedy menší než u Rosy a Jandita. Na její stylovou příslušnost snad ukazuje to, že je u Doležala uváděna vždy (kromě číslovky *dva*) v závorkách (mohlo by se zdát, že se v tomto hodnocení odráží slovenský původ autora, ale koncovka *-ma* se hojně vyskytuje i ve slovenských dialektech; srov. například Štolc 1994: 48, 50).

11. JAN VÁCLAV PÓL

Rovněž Jan Václav Pól²² ve své gramatice v podstatě opakuje, co napsal už Rosa,²³ ale v pozdějších vydáních (počínaje třetím z roku 1773) se mění jeho hodnocení instrumentálové koncovky *-ma*.

V prvním vydání z roku 1756 se v kapitole o čísle konstatuje pro češtinu singulár a plurál a dodává se:

Nebst diesen zwey Numeris ist noch ein Numerus dualis in der Böhmischen Sprache üblich, aber nicht weiters, als in denen von Natur aus verzweyfachten Dingen, als da sind *Oči*, Augen; *Vši*, Ohren; *Ruce*, die Hände [...].

Derley Dual-Zahl wird auch noch in einigen andern Namen behalten, als: *dwě Letě*, *dwě Stě*, *tři Stě*, wo ansonsten regelmäßig pluraliter gesagt werden solte: *dwě Leta*, *dwě Sta*, *tři Sta*, *Oka*, *Vcha*, also wird auch dualiter gesagt: *dwa Češka*, pluraliter aber *dwa Češky*, zwey Großen. (Pohl 1756: 22)

Nový je zde pouze tvar *tři stě*. Ten se sice opakuje i v dalších vydáních (Pohl 1764; 1773; 1776; 1783), protože však jinde doložen není, nabízí se otázka, zda v tomto případě nejde spíše o Pólův omyl.

V obecných poznámkách o pádech se stejně jako u Rosy a Jandita obhájí *m*-ová koncovka instrumentálu plurálu *o*-kmenů, a to i týmiž argumenty (zabránění homonymie). Koncovky *-mi* a *-ma* jsou zde uváděny jako varianty a kromě toho se pak ještě říká:

Das *mi* kan auch in *ma* verwandelt werden, wann dualiter oder von denen von Natur aus verzweyfachten Sachen geredet wird, als von Augen, Händen, Ohren, Füßen, z. E. *Nohama kopati*, mit Füßen stoßen. (Pohl 1756: 51)

A také u *a*-kmenů se zmiňuje, podobně jako u Rosy a Jandita, distribuce variant *-ami* resp. *-y* a *-ama* (avšak bez „rytmů“):

²² Podrobně k Pólůvi Newerkla 1999.

²³ K Pólůvě poměru k Rosově gramatice srov. Petráčková 1989: 248-249.

Es kan dieſer Inſtrumentalis pluralis auch in *ama* ſeine Endung nehmen, ſo aber mehreften theils in denen Nominibus Numeri Dualis, oder denen von Natur aus verzweyfachten Sachen gebräuchlich iſt, als *Rukama*, mit Händen, *Nohama*, mit Füſſen. (Pohl 1756: 27)

V poznámkách k instrumentálu plurálu jednotlivých substantivních deklinací se pak vedle plurálových koncovek (původních, ale i nepůvodních – např. *-(a)mi*, *-(e)mi* u *o*-kmenů a *jo*-kmenů) zmiňuje vždy rovněž koncovka *-ma* (viz o. c.: 34, 38, 40, 43, 46); ta je uvedena také u deklinací adjektivních (na rozdíl od předchozích gramatik i u posesiv se sufixem *-úv/-ov-*, kde se sice explicitně uvádí jen koncovka *-mi*, avšak jako možná se připouští i flexe složená, jež má být identická s typem *krásný* – o. c.: 55-56; u posesiv se sufixem *-in* se výslovně – o. c.: 55 – říká, že se skloňují zcela podle vzoru *krásný*), u číslovek *jeden*, *dva* (kde představuje koncovka *-ma* zatím stále ještě jedinou možnost), *tří*, *čtyři* a dále u zájmen *on*, *ten* a u deklinačního typu *náš* (srov. o. c.: 52, 57, 59-60, 65, 68-69).

A konečně má – tak jako Rosa, Jandit a Doležal – i Pól kapitolu o anomálních substantivech (o. c.: 46nn.), v níž je též oddíl o deklinaci duálových jmen (o. c.: 48-49). Uvedena jsou zde slova *ruce*, *noze*, *oči* a *uši* a jejich tvary se zcela shodují s Rosovými.

Stejná situace ve všech zmíněných případech je i ve druhém vydání (Pohl 1764).

Změna nastává ve vydání třetím (Pohl 1773). Kapitola o čísle je ještě shodná – včetně nejasného *tři stě* – (srov. o. c.: 37), avšak například v obecných poznámkách k deklinaci, kde dřívější vydání zmiňovala v instrumentálu plurálu jako prostředky zabraňující nežádoucí homonymii akuzativu s instrumentálem obě *m*-ové koncovky, tedy *-mi* i *-ma* (srov. Pohl 1756: 51; 1764: 51), se počínaje tímto vydáním koncovka *-ma* z argumentace vypouští (Pohl 1773: 67; 1783: 72²⁴). Dále se například u *a*-kmenů říká, že instrumentál plurálu má koncovku *-mi* a u maskulin také *-y* a že koncovka *-ama* se vyskytuje pouze ve jménech označujících přirozený pár (viz Pohl 1773: 42). Také u *o*-kmenů, u nichž se v prvním vydání uváděly vedle koncovky *-y* ještě obě *m*-ové koncovky (tj. *-(a)mi* i *-(a)ma*), se tentokrát koncovka *-ama* už nepřipouští, ba naopak se o ní přímo říká:

[...] und iſt allhier zu merken, daß die dritte Endung in *ama* untüchtig bäurlich und wider die Regel iſt, maſſen ſelbe nur in den, den Numerum dualem habenden, oder von Natur aus zweyfachen Dingen ſtatt findet, und allda iſt ſelber noch mehrer, und möglichlt auszuweichen, denn beſſer zu ſagen: *Nohami* als *Nohama* etc. (Pohl 1773: 50)

Ve shodě s tímto hodnocením jsou pak variantní koncovky instrumentálu plurálu *-ma* z Pólovy mluvnice počínaje tímto novým vydáním odstraněny, u substantiv²⁵ a adjektiv důsledně (srov. o. c.: 55nn., 67-68, 71nn.), u číslovek a zájmen z větší části (o. c.: 76, 85-86) – dokonce i u číslovky *dva* (o. c.: 78) –, kupodivu však nikoli u čís-

²⁴ V tisku omylem označeno jako strana 27.

²⁵ U substantiv se připouštějí jen koncovky *-y/-i* a *-(a)mi/-(e)mi/-imi/-mi* a tato dvojí možnost se nově objevuje dokonce i u *ja*-kmenových a *i*-kmenových feminin (viz Pohl 1773: 55, 57).

lovek *tři* a *čtyři* (o. c.: 78)²⁶ a nejdříve ani u zájmenného deklinačního typu *náš* (o. c.: 88)²⁷. Nicméně v kapitole o „anomálních“ substantivech jsou paradigmata ponechána beze změny (viz o. c.: 64; Pohl 1776: 64) a teprve ve vydání z roku 1783 se vedle *rukama*, *oči*ma etc. objevují variantní podoby s koncovkou *-mi* (*rukami*, *oči-mi* ...; viz Pohl 1783: 68-69).

12. FRANTIŠEK JAN TOMSA

Omezení instrumentálové koncovky *-ma* – byť ne tak radikální, jako bylo ono Pólovo, – dokládá rovněž gramatika Františka Jana Tomsy z roku 1782.

K duálu obecně Tomsa píše:

Vordem find bei den Böhmen drei Numeri oder Zahlen im Gebrauch gewesen. [...] Jetzt gebraucht man anstatt des Duals gemeinlich den Plural, z. B. anstatt *byla dva bratry*, es waren zwei Brüder, jagt man jetzt *byli dva bratři*; anstatt *dwě létě*, zwei Jahre, *dwě léta*; anstatt *obě noze*, beide Füße, *obě nohy*; anstatt *dwě rybě*, zwei Fische, *dwě ryby*. Doch erhält sich noch der Dual in *dwě šě*, zwei-hundert, *dwa Češká*, zwei böhmische Grojchen, *oči*, die Augen, *všě*, die Ohren, *ruce*, die Hände. (Tomsa 1782: 63-64)

O duálu se pak mluví ještě v souvislosti s deklinačí číslovky *sto*:

Sto hat auch die zweifache Zahl N. und A. *šě*, *še* wird aber nur mit dem Zahlworte *dwě* gebraucht, z. B. *dwě šě*, zweihundert. (Tomsa 1782: 206)

I u Tomsy se tedy opakuje vzpomínka na někdejší existenci duálu a zmínka o jeho zbytcích. Hodno pozornosti však je, že Tomsa označuje jako nepoužívané i tvary *dwě létě* a *dwě rybě*, čímž přerušuje „opisování“ archaismů. Užívané jsou podle něho už jen *dwě stě*, *dva česká* a *oči*, *uši*, *ruce*. (Srov. podobný výklad i s analogickými příklady později u Dobrovského 1809: 261, viz § 16.)

Naznačené Tomsově větší „progresivnosti“, potažmo orientaci na soudobý úzus odpovídá i to, že u slova *noha* se pléduje pro plurálové tvary:

Von *noha*, der Fuß, wird jetzt am liebsten der Plural anstatt des Duals gebraucht, N. *nohy*, die Füße, G. *noh*, der Füße, D. *nohám*, den Füßen, A. *nohy*, die Füße, V. *nohy*, L. *nohách*; doch kann man zuweilen den Alten zu Gefallen im Genitiv und in der Lokaldung den Dual *nohau* (nicht wie im gemeinen Leben *nohauch*), gebrauchen, im Nominativ und Accusativ *noze* anstatt *nohy* jagt niemand mehr, in der Instrumentaldung hat es *nohama*; der Singular wird ordentlich gemacht [...] (Tomsa 1782: 125)

Připouští se zde stylistické rozlišení plurálových a duálových forem genitivu a lokálu (shovívavě noblesní formulací „den Alten zu Gefallen“), nominativ *noze* se poprvé hodnotí jako už nepoužívaný a vystupuje se proti tvarům vzniklým kontaminací duálu a plurálu (*nohouch*). Podobně se kontaminované tvary hodnotí jako lidové („nespisovné“) i u slova *ruka*, u něhož se ovšem plurálové tvary připouštějí pouze v dativu:

²⁶ Stejná situace je i v následujících dvou vydáních (Pohl 1776; 1783). – Vydání z roku 1783 se však liší v deklinačním paradigmatu zájmena *všechen*, kde se jako instrumentál plurálu – avšak pouze u neuter – uvádějí vedle *všemi* také nejasné tvary s koncovkou *-ma* (*všechněma*, *všeckněma*, *všekerěma*, *všema*) (srov. Pohl 1783: 83).

²⁷ V typu *náš* je koncovka *-ma* vypuštěna až ve vydání z roku 1783 (Pohl 1783: 94-95).

Bei dem Worte *ruka*, die Hand, wird der Dual anstatt des Plurals gebraucht: N. *ruce*, G. *rukau*, (*rukauch* iſt pöbelhaft), D. *rukám*, A. *ruce*, V. *ruce*, L. *rukau*, (*rukauch* iſt pöbelhaft), I. *rukama*. (Tomsa 1782: 132-133)

Odmítání kontaminovaných tvarů nebo nepůvodních obměn duálových tvarů u Tomsy ovšem zjevně nelze interpretovat jako historicky motivované: např. u čísel *dva*, *oba* ho najdeme pouze v genitivu / lokálu („nicht *dvouch*“, „nicht *obouch*“), ale v instrumentálu se už vedle *dvěma*, *oběma* objevují i nepůvodní duálové tvary *dvouma*, *obouma* – se stylistickým hodnocením „im gemeinen Leben“, a v dativu se kontaminované tvary *dvoum*, *oboum* dokonce preferují – patrně s ohledem na úzus, v němž podle Tomsy *dvěma* zastarává (srov. Tomsa 1782: 202-203).

Kontaminované formy se připouštějí i u „duálových“ slov *oči* a *uši*: jako duálové tvary jsou uváděny nejen nominativ / akuzativ / vokativ *oči*, *uši*, genitiv *očí*, *uší*, instrumentál *očima*, *ušima*, ale i dativ *očím*, *uším* a lokál *očích*, *uších* (srov. o. c.: 160-161).

Zajímavá je však u těchto dvou slov především Tomsova poznámka o možnosti funkčního rozlišení původně duálových a původně plurálových koncovek, což je v našich gramatikách vůbec první zmínka takové možnosti:

Bei dem Worte *vcho*, das Ohr, wird der Dual anstatt des Plurals gebraucht. [...] *Vcho*, das Ohr, (an einer Nähndel), der Henkel, wird ordentlich dekliniert, im Nominativ des Plurals *vcha*, die Oehre, im Genitiv *vch*, der Oehre, im Dativ *vchům*, den Oehren, im Akkuzativ *vcha*, die Oehre, im Vokativ *vcha*, in der Lokalendung *vchách*, in der Instrumentalendung *vchy* oder *vchami*. [...] *Oko*, das Auge, (das Werkzeug des Sehens in den thierischen Körpern), hat den Dual anstatt des Plurals. [...] Wenn aber das Wort *oko* gebraucht wird, verchiedene andere Dinge damit zu benennen, welche in ihrer äußern Gestalt, einige Aehnlichkeit mit dem Auge haben, ſo wird es auch im Plural ordentlich gemacht [...] (Tomsa 1782: 160-162)

Pokud jde o instrumentálovou koncovku *-ma*, objevuje se v Tomsově mluvnici v substantivních paradigmatech právě jen u zmíněných slov *oko*, *ucho*, *ruce*, *nohy*, u ostatních substantivních deklinací se uvádí v instrumentálu plurálu pouze *-mi*, resp. u maskulin (s výjimkou *a*-kmenových) a neuter také *-y/-i* (srov. o. c., passim), a koncovka *-ma* se pro ně registruje jako stylově omezená („im gemeinen Leben“) jen v obecném postřehu na straně 171:

Im gemeinen Leben wird die Instrumentalendung des Plurals am häufigsten in *ma* gemacht [...]; allein die guten Schriftsteller ſetzen immer *mi* dafür [...] Doch muß man ſagen *očima*, *vſſima*; auch *rukama*, *nohama* ſind gewöhnlicher als *rukami*, *nohami*. (Tomsa 1782: 171-172)

Současně tady však vidíme, že se tatáž koncovka naopak výslovně vyžaduje (s poukazem na větší obvyklost) u slov *ruka* a *noha*, a ustanovuje se tak implicitě pro některé lexémy označující přirozený pár.

Stejně jako u substantiv preferuje Tomsova mluvnice zjevně také u adjektiv v instrumentálu plurálu koncovku *-mi* (o. c.: 174, 189-190, 192, 194), ačkoliv například u vzoru *pěkný* se koncovka *-ma* rovněž registruje: Tomsa totiž u tohoto deklinačního typu nabízí dvě paradigmata, první (o. c.: 173-174) představuje deklinaci, jakou lze najít „bei guten Schriftstellern“ (o. c.: 183) – jejími rysy jsou neprovedená diftongizace *y > ej*, neprovedené úžení *é > ý*, rodově rozlišený nominativ plurálu a také kon-

covka *-mi* v instrumentálu plurálu, druhé prezentuje deklinaci častou „im gemeinen Leben“ – jejími rysy jsou naopak provedená diftongizace *y > ej*, provedené úžení *é > ý*, unifikovaný tvar nominativu plurálu pro všechny rody a konečně právě také koncovka *-ma* v instrumentálu plurálu (viz o. c.: 183-184). Obdobně najdeme dvojí paradigma u posesivních zájmen typu *můj* (viz o. c.: 228nn.).

Dále se pak koncovka *-ma* s toutéž charakteristikou „im gemeinen Leben“ objevuje ještě v deklinaci číslovek *tři, čtyři* (vedle *třemi, třmi* a *čtyřmi* také *třema, štyrma*; viz o. c.: 203-204) a (na rozdíl od Póla, viz § 11) také u číslovek *dva, oba* – tentokrát ovšem jako náležitá a jediná možná koncovka (Tomsa 1782: 202-203).

A konečně si výše zmíněné ustanovení původní duálové koncovky v instrumentálu plurálu *očima, ušima, rukama, nohama* vyžaduje její zavedení také u výrazů v atributivní pozici, a to pro požadavek formální kongruence:

Wenn die Instrumentalendung mit den Wörtern *očima, vřřima, rukama, nohama*, zu stehen kömmt, so muß sie auf *ma* gemacht werden. z. B. s *řřzawýma očima* [...] (Tomsa 1782: 185)

Citovaná pasáž pochází z výkladu o deklinaci adjektivního typu *pěkný*. U číslovek *tři, čtyři*, jejichž instrumentálové tvary *třema, štyrma* označuje Tomsa jako stylisticky omezené, se ovšem podobné pravidlo neobjevuje; nelze tudíž vyloučit, že se na ně nevztahuje; tím by se pak Tomsa shodoval s Dobrovským (1819: 204; viz i §§ 16 a 17).

13. KAREL IGNÁC THÁM

Podobnou změnu v hodnocení koncovky *-ma*, jakou jsme viděli u Jana Václava Póla (§ 11), můžeme, byť v implicitní podobě, pozorovat také u Karla Ignáce Tháma.

Ve své stručné gramatice z roku 1785 uvádí Thám u všech substantiv, adjektiv, číslovek a zájmen – kromě adjektivizovaných maskulin typu *bližní*, feminin typu *paní*, číslovek *pět a tisíc* a zájmen *my, vy, on a tyž* – jako variantní formu instrumentálu plurálu také koncovku *-ma*, ovšem bez stylistického rozlišení (Tham 1785, passim). O duálu (ať už jako o zaniklé či reliktové kategorii, nebo jako o zvláštních morfémech) tady jinak není nikde ani zmínka (dokonce se v paradigmatu číslovky *sto* ani nezmiňuje nominativ / akuzativ *stě*), což lze vysvětlit tím, že tato gramatika je, jak se píše v předmluvě, určena úplným začátečníkům.

Avšak v gramatice z roku 1798 uvádí už Thám u substantiv v instrumentálu plurálu naopak pouze koncovky od původu plurálové s několika výjimkami: koncovku *-ma* (bez vysvětlení) připouští u femininních *a*-kmenů (Tham 1798: 19), u substantivní číslovky *sto* (*styma*; o. c.: 36) a u zájmen *my, vy* (o. c.: 37-38). U jiných (syntaktických) substantiv se koncovka *-ma* neobjevuje a jako prostředek proti případné homonymii akuzativu a instrumentálu plurálu se zmiňuje pouze *-mi* (srov. o. c.: 134).

Koncovka *-ma* se však uvádí u všech výrazů, které mohou stát v pozici atributu (o. c.: 27, 29-30, 32nn., 40nn.), snad jako prostředek formální kongruence se substantivy, která mají v tomto pádě původní duálovou koncovku. O slovech *ruka, no-*

ha, oko a ucho se totiž říká, že mají „duálové“ tvary (viz Tham 1798: 132, 134).
Srov.:

Das Wort *ruka*, die Hand, hat nebst dem Singular und Plural auch den Dual, alſo Nominativ, Akuſativ, Vokativ *ruce*, die Hände, Genitiv und Lokal *rukau*, Dativ *rukaum*, Inſtr. *rukama*; *noha*, der Fuß, hat nur den Genitiv *nohau*, und Inſtrum. *nohama* vom Dual übrig. (Tham 1798: 132)

Jak vidno, na rozdíl od Tomsy připouští Thám (stejně jako Rosa, Doležal, Pól a Jandít) v dativu slova *ruka* kontaminovanou koncovku a naopak stejně jako Tomsa hodnotí (byť implicity) původní duál slova *noha* jako archaický, resp. neužívaný.

Kromě toho u Tháma nacházíme také poukaz na funkční rozlišení původně duálových a původně plurálových koncovek substantiv *oko* a *ucho* – volba příslušné sady koncovek se stává prostředkem slovtvorby:

Oko, das Auge, und *vcho*, das Ohr, wenn ſie die Augen und Ohren der Menſchen oder Thiere bedeuten, haben einen Dual: *oči, vſſi*, und gehen als Föminina nach der 4ten Declin. *nemoc*; der Inſtrumental aber iſt der alte Dual auf *ma: oči ma, vſſi ma*, mit Augen, mit Ohren. (Tham 1798: 134).

14. FRANTIŠEK MARTIN PELCL

Rovněž František Martin Pelcl v prvním vydání svých *Grundsätze der böhmischen Grammatik* z roku 1795 uvádí v instrumentálu plurálu substantiv jako správné pouze koncovky od původu plurálové a u *o*-kmenů k tomu pak říká:

Die neuern Grammatiker machen dieſen Inſtrumental auch in *mi, ami, ama*, als: *pánmi, pánami, pánama*. Man hört ſie wohl manchmal im gemeinen Reden ſo; allein gute Schriftſteller haben ſich nie dieſer Ausgänge im Inſtrumental bedient. (Pelzel 1795: 34)

Duálová koncovka se ale v tomto případě připouští u substantiv *oči* a *uši*:

So machen auch *myš, weš, tež*, den Dativ und Local plur. nach der Fünften [i.e. Deklination – T. V.]: [...] wie auch die weiblichen *oči, vſſi, očjm, vſſjm, očjch, vſſjch* nach der Fünften; der Inſtrumentalis aber iſt in *oči* und *vſſi* der alte Dual auf *ma: oči ma, vſſi ma*. (Pelzel 1795: 40)

Dále se u jmen *oko* a *ucho* také zmiňuje funkční využití rozdílu mezi původními duálovými a původními plurálovými koncovkami:

Die Wörter *oko* und *vcho*, wenn ſie die Augen und Ohren der Thiere bedeuten, haben einen Dual, *oči, vſſi*, und gehören, als Föminina, zur Dritten Deklination.

Bedeutet aber *oko* eine Schlinge, und *vcho* ein Nadelohr, einen Henkel am Topfe; ſo haben beyde ihren ordentlichen Plural: *oka, vcha*. (Pelzel 1795: 46)

Rovněž u slov *ruka* a *noha* se duálová koncovka v instrumentálu připouští:

Das Wort *ruka*, hat nebst dem Singulari und Plurali auch den Dual. Alſo Nominativ, Accuſativ, Vocativ, *ruce*; Genitiv und Local, *rukau*, Dativ, *rukaum*. Inſtrumental, *rukama*. *Noha* hat nur den Genitiv *nohau*, und Inſtrumental *nohama* von Dual noch übrig. (Pelzel 1795: 43)

Předcházející pasáž je, jak patrně, identická s výše citovanou pasáží v Thámově gramatice (Tham 1798: 132; viz § 13)²⁸: slovo *ruka* má v dativu kontaminovanou koncovku (ale u číslovky *dva* se proti kontaminovaným tvarům *dvouch* a *dvoum* vystupuje!; viz Pelzel 1795: 150); původní duál u slova *noha* je hodnocen jako archaický. Podobné funkční rozlišení duálových a plurálových koncovek, jaké se zmiňuje u slov *oko*, *ucho*, však u jmen *ruka*, *noha* nenacházíme, jako je ostatně nenacházíme ani u Tomsy (a ani u Tháma).

U adjektiv je v instrumentálu plurálu uvedena i koncovka *-ma*, avšak je výslovně určena pro formální shodu se substantivními instrumentály na *-ma*:

Der Instrumental Pluralis geht auf *ými* aus. Wenn er aber mit den Dualen *očima*, *všřima*, *rukama*, *nohama*, construiert wird, so geht er auch in *ýma* aus: *řzawýma očima* etc. (Pelzel 1795: 54)

Der Instrumental plur. geht bey den Adjectiven immer auf *ými* aus [...]

Wenn aber ein Adjectiv mit den Dualen *očima*, *rukama*, *všřima*, *nohama*, construiert wird, so geht der Instrumental des Adjectivs auch in *ma* aus: *Pohljdlá na mě řwýma krásnýma očima* [...]. (Pelzel 1795: 148)

Je možné, že změna v hodnocení instrumentálové koncovky *-ma*, kterou jsme sledovali u Tháma (1798), mohla být vyvolána právě kodifikačním postojem Pelclovým.

Konečně ještě zmiňuje Pelcl duál také u substantivní číslovky *sto*; uvádí duálovou formu (*dvě stě*) a upozorňuje, že duál se zde používá jen v nominativu a akuzativu (Pelzel o. c.: 46).

U sloves Pelcl jen upozorňuje na širší uplatnění gramému duálu ve staré češtině, cituje z Dalimila (Pelzel 1795: 82); v soudobém jazyce zde převzal jeho funkci plurál:

Jetzt gebraucht man den Plural, wenn auch von zwey Personen die Rede ist [...] (l.c.)

V podstatě týž stav předkládá Pelcova gramatika i ve druhém vydání (viz Pelzel 1798).

15. JAN NEJEDLÝ

Stejný postoj jako F. M. Pelcl zaujímá ke koncovce *-ma* také Jan Nejedlý (1804). V kapitole o deklinaci substantiv se u *jo*-kmenů říká, že koncovka instrumentálu plurálu má být *-i*, a vystupuje se proti koncovkám *m*-ovým:

Man hört zwar auch im gemeinen Leben *ami*, *ama* anstatt *i*, allein dieß ist nicht nachzuahmen, selbt dann nicht, wenn einige Schriftsteller dieß *ami* in *mi* verkürzten [...] (Nejedlý 1804: 142)

Toto odmítnutí koncovky *-ma* (event. *-mi* u maskulin) lze snad vztáhnout i na jiné deklinace, byť se u nich poznámka o nevhodnosti takového úzu ne vždy znovu opakuje (srov. o. c.: 136, ale i např. o. c.: 145).

²⁸ Upozorněme v této souvislosti na Pelcovu rozhořčenou poznámku, že Thám některé části jeho gramatiky opsál (viz Pelzel 1798: 328).

U adjektiv a posesivních zájmen se pak koncovka instrumentálu plurálu *-ma* připouští jen při formální kongruenci se substantivy s koncovkou *-ma* nebo také s číslovkou *dva*, jako například *svýma slzavýma očima, s dvěma syny svýma* (srov. o. c.: 119, 186, 320).

Celkově se Nejedlý o duálu rozepisuje poučeně a dosti obsáhle (viz např. 1804: 118-119, 150, 155-156, 160-161, 186, 219, 232-233, 320), konstatace dřívějšího širšího užívání duálu je doplněna přehledy staršího duálového sklonění (o. c.: 160, 219 – ovšem s některými dobovými omyly, jako je např. mylné hodnocení variant zájmena 1. osoby *va* a *vě*).

Pokud jde o deklinaci párových substantiv, připouští Nejedlý i kontaminované tvary typu *rukoum, nohoum* (o. c.: 118, 150), registruje i tvary plurálové (*rukám, nohám*). Nechybí ani výklad slovtvorné intelektualizace paradigmát *oka – oči, ucha – uši* (o. c.: 155-156), jenž stejně jako Pelclův – a zřejmě na rozdíl od Dobrovského a u lexému *oko* i Tomsova (srov. §§ 12, 14, 16) – vůbec nepřipouští užití forem typu *oči, uši, očí, uší...* v přenesených významech.

Vedle obvykle uváděných párových jmen zmiňuje Nejedlý duálové tvary navíc i u lexémů *prsa, kolena, ramena* (genitiv / lokál *prsou, kolenou, ramenou*, instrumentál *kolenama, ramenama*, kontaminovaný tvar v dativu *prsoum, kolenoum, ramenoum*; viz Nejedlý 1804: 118, 156).

16. JOSEF DOBROVSKÝ

Nakonec se věnujme gramatikám Josefa Dobrovského, které stojí u základů novočeské kodifikace²⁹.

V *Zevrubné mluvnici české řeči* z roku 1809 se o „duálových“ tvarech slov *ruka* a *noha* píše následující:

Duale von *ruka, noha*. // N. Acc. *ruce, noze, (dvě)*. // Gen. Loc. *rukau, nohau, (dwau)*. // Dat. Soc. *rukama, nohama, (dvěma)*. // Der Dat. *rukaum, nohaum* ist jünger und gemein; man schreibt lieber *rukám, nohám*; der Plural *nohy* ist für *noze*, Gen. *noh* für *nohau* längst üblich; und selbst für *nohama* kommt schon in Schriften der Plural *nohami* vor. *Rukama* aber erhielt sich noch immer, weil man in der gemeinen Rede auch sonst im Plural *ma* für *mi* gebraucht. (Dobrovský 1809: 254-255)

Proti kontaminovanému tvaru dativu na *-oum* Dobrovský vystupuje podobně jako Tomsa, totéž pak činí i u číslovek *dva* a *oba* (Dobrovský 1809: 276; 1819: 204). Naopak ale reflektuje (a vlastně implicitě připouští) expanzi plurálových tvarů (srov. k tomu i Berger 1999: 14): *nohy, noh*, a dokonce i *nohami*, a také ovšem *rukám* a *nohám*. Instrumentál plurálu na *-ma* náleží podle Dobrovského „obecné řeči“. Totéž se opakuje i v druhém vydání, jen chybí poznámka o tvaru *rukama* a tvar *nohami* je charakterizován jako „häufig“ (Dobrovský 1819: 183).

Dále se v Dobrovského mluvnici zmiňuje „duálový“ tvar u slova *plece* (*plecema*) (Dobrovský 1809: 259; 1819: 188). Obsáhleji se pak o duálu píše ve výkladu o

²⁹ K roli Dobrovského srov. Stich 1999.

středních *o*-kmenech, jenž se opakuje i ve druhém vydání (Dobrovský 1819: 189-190):

Die Duale // Nom. -ě, Gen. Loc. -au, Dat. Soc. -oma. // (*dwě*) *městě*, (*dwau*) *městau*, (*dwěma*) *městoma*, // sind längst veraltet; nur von *sto* hat sich der Nom. und Acc. *dwě stě*, von *koleno*, *rameno*, der Gen. *kolenau*, *ramenau* noch erhalten. Seltner kommt der neuere Dat. *kolenau*, *ramenau*, und der Soc. *kolenama*, *ramenama* (für *kolenoma*, *ramenoma*) vor. *Oko* und *vcho*, die Werkzeuge des Sehens und Hörens, gehen im Dual in das weibliche Geschlecht über: *očí*, *vssi*, deren Biegung aus dem Dual und Plural gemischt ist: Nom. *očí*, *vssi*, (Dual). // Gen. *oěj*, *vssj*, (Dual). // Dat. *oěj*, *vssj*, (Plur). // Loc. *oějch*, *vssjch*, (Plur). // Soc. *očíma*, *vssima*, (Dual). // *Oka* aber im Plural sind Schlingen, *vcha* Nadelöhre, oder Henkel am Topfe, Loc. *okáčh*, *vcháčh*. (Dobrovský 1809: 261)

Na rozdíl od dřívějších gramatik Dobrovský uvádí celé duálové paradigma; část tvarů pak označuje jako zastaralé a dále komentuje případy ještě živé (u nichž se zjevně nerozlišuje zcela zřetelně mezi duálem jako specifickým gramémem a duálem jako specifickou morfémovou formou), jejichž rejstřík je také širší, než tomu bylo u většiny jeho předchůdců (duálové tvary lexémů *rameno*, *koleno* zmiňuje před Dobrovským ještě Nejedlý, viz § 15), a registruje i pronikající kontaminované formy. Rozdíl mezi původně plurálovými a původně duálovými formami slov *oko* a *ucho* pak představuje, podobně jako Tomsa (viz § 12 a také §§ 13-15), jako nástroj slovtvorby.

O dativu *-oma* se pak na jiném místě vyjadřuje, že je u mužských *o*-kmenů „längst veraltet“ (Dobrovský 1809: 245; 1819: 174).

V kapitole o adjektivech pak nacházíme tři poznámky týkající se duálu:

Die Gleichförmigkeit fordert es, daß, wenn man *očíma*, *vssima*, *rukama*, *nohama* schreibt, auch die Beywörter den Ausgang des Duals *ma* für *mi* annehmen [...]

Blahoslav schreibt (1564) noch *giná dwa*, Joh. 19, 18. *dwa rohy podobná*, Offenb. 13, 11. Jetzt ist der Dual noch in der Formel *dwa česká*, zwey böhm. Groschen, für *dwa české* übrig. Man hört aber auch auf dem Markte *tři*, *čtyři česká*, wo man richtiger *tři české* sprechen sollte.

[...] Im Soc. hört man in der gemeinen Rede *ma* für *mi*, daher konnte schon 1603 Nudožerín schreiben: *třemi* apud Bohemos fere obsoletum est, und: *třema* et *čtyřma* dualem numerum sequuntur. Es gilt aber von allen übrigen Beywörtern und selbst von Nennwörtern nach der gemeinen Sprechart. (Dobrovský 1809: 274).

V druhém vydání zůstává ponechán pouze prostřední citovaný odstavec (viz Dobrovský 1819: 203) a k instrumentálovým tvarům *třema* a *čtyřma* se pouze říká, že jsou „in der gemeinen Rede üblicher“ (Dobrovský 1819: 204).

První a poslední poznámka se zde týká instrumentálu plurálu. Významnější než konstatování plurálové funkce koncovky *-ma* u všech jmen v „obecné řeči“, jež jsme četli už výše (Dobrovský 1809: 255), je požadavek instrumentálové koncovky *-ma* pro případy kongruence atributivního výrazu s párovým substantivem s koncovkou *-ma*, který nacházíme už u Tomsy a Pelcla; toto pravidlo ale neplatí pro číslovky *tři* a *čtyři* (srov. k tomu i Berger 1999: 15).

Prostřední poznámka se týká plurálové funkce původně duálové nominativní (akuzativní) formy *-á* u výrazu *český* ve významu ‘český groš’. Tato plurálová funk-

ce je u názvů peněz doložena už v 16. století (viz § 1) a zde se zjevně potvrzuje, že tento úzus přetrval až do Dobrovského doby.³⁰

Obsáhle se Dobrovský duálu věnuje také v rámci české syntaxe v kapitole o shodě. Konstatuje, že duál je už zastaralý a je zastupován plurálem; na základě případů substituce duálu plurálem ve starším písemnictví (Hájek, Veleslavín) vyslovuje Dobrovský tezi, že už v tomto starším období (tedy v 16. století) byl duál archaismem. Jako jediné posud zachované duálové tvary uvádí *dvě stě, obě ruce, dva česká* a koncovku *-ma* v *očima, ušima, rukama, nohama* a jejich shodných atributech. (Viz Dobrovský 1809: 326-327; 1819: 250, 255-256.) Kromě toho na jiném místě konstatuje kongruenci substantiva s číslovkou *dva* u substantivní číslovky *sto* v nominativu a akuzativu (srov. Dobrovský 1809: 276, 280; 1819: 207) a také, snad trochu nečekaně, i u číslovky *tisíc* v instrumentálu: *s dvěma tisícema* (srov. Dobrovský 1809: 280; 1819: 207).

17. VÝHLED DO 19. A 20. STOLETÍ

Pozdější vývoj kodifikace popsal, pokud jde o duál, podrobně T. Berger (1999; tam viz i odkazy na práce zmiňované níže v tomto oddíle).

Brus jazyka českého (ve svém 3. vydání z roku 1894), završující historizující kodifikaci 19. století, uvádí duálové formy u omezeného počtu lexémů (*ruka, noha, oko, ucho, rameno, koleno, prs*) a adjektivní koncovku instrumentálu plurálu *-ma* připouští jen pro kongruenci s těmito formami. U lexémů *oko* a *ucho* se pak zmiňuje možnost slootovorného využití rozdílu mezi původně duálovými a původně plurálovými koncovkami.

F. Trávníček ve svých gramatikách z let 1941 a 1951 rozšiřuje jednak explicitní připuštění původně duálových koncovek i na deminutiva příslušných lexémů, jednak možnost slootovorné diference koncovek od původu plurálových a koncovek od původu duálových i na slova *ruka* a *noha* a jejich deminutiva. Zajímavé ale je, že formy *třema* a *čtyřma* nepřipouští, a to ani pro kongruenci (např. konstrukci *mezi čtyřma očima* má za „rčení lidové“); zaujímá tak týž postoj jako Tomsa a Dobrovský (viz §§ 12, 16).

V této linii pokračují i další autoři a gramatiky. Změnu představuje pouze připuštění forem *třema* a *čtyřma*. V současné kodifikaci se od původu duálové koncovky či koncovky vzniklé kontaminací původně duálových forem s plurálovými objevují v plurálových funkcích v následujících případech:

(formy od původu duálové) nominativ / akuzativ / vokativ *oči, uši*, genitiv *očí, uší*, instrumentál *očima, ušima*; nominativ / akuzativ / vokativ *ruce*, genitiv / lokál *rukou* a instrumentál *rukama*; genitiv / lokál *nohou* a instrumentál *nohama*; genitiv / lokál *kolenou, ramenou, pr-*

³⁰ Ještě Jungmann (1835: 289) zmiňuje: „*dva česká* (dual.), t. groše, *tři české, čtyři české, pět českých*, t. grošův“ a tvrdí, že jde o příklad z úzu; je však otázka, zda tomu tak opravdu je (totéž má i Kott 1878: 178, který ale se vší pravděpodobností opisoval od Jungmanna). J. Kubín (1913: 118) zaznamenává na Kladsku (ovšem v rýmové pozici!): *slyšte i* (píseň), *šak je heská, stoi za dva česká*.

sou; instrumentál *-ama* u deminutiv odvozených od lexémů vytvářejících instrumentál plurálu koncovkou *-ma* (tedy jen *ruka, noha, oko, ucho*);
(tvary kontaminované) dativ *ořím, uřím* a lokál *ořích, uřích*.

„Duálové“ či kontaminované koncovky se pak užívají tehdy, označuje-li daný lexém částí těla, a řádné plurálové koncovky tehdy, jde-li u lexému o význam přenesený. U deminutivních formací, jeř mimo instrumentál původně duálové koncovky nemají, se tento rozdíl uplatňuje právě jen v instrumentálu; s pronikáním čistě plurálových tvarů do deklinace lexémů *ruce, nohy, ramena, kolena* pojmenovávajících částí těla (genitiv *nohou* i *noh, kolenou* i *kolen, ramenou* i *ramen, lokál* *nohou* i *nohách, rukou* i *rukách, kolenou* i *kolenech, ramenou* i *ramenech*) se postupně také zde rozřřuje neutralizovatelnost tohoto funkčního protikladu (absolutně – *rameno, koleno*; neutralizovatelnost všude s výjimkou instrumentálu – *ruka, noha*); maximální rozlišení se drří u lexémů *oko, ucho*, u nichž byl, jak jsme viděli, funkční rozdíl mezi původně duálovými a plurálovými formami kodifikován nejdřívě (k tomu jeřtě i níže). Naopak pozdní kodifikací tohoto funkčního využití dvojích plurálových koncovek lze u slova *ruka* vysvětlit skutečnost, že tato distinkce se zde dosud plně neparadigmatizovala: současná kodifikace zná v nominativu / akuzativu / vokativu plurálu jediný tvar *ruce*. (Srov. též Filipec – Daneř 2001: 138, 223, 243, 347, 368, 466.)

U instrumentálových atributivních výrazů (včetně *tři, řtyři*) kongruujících s výše uvedenými lexémy s instrumentálovou koncovkou *-ma* se vždy vyřazuje koncovka *-ma*. (Srov. i Berger 1999: 10-13 s literaturou.)

18. DUÁLOVÉ FORMY TERITORIÁLNĚ (NÁŘEČNĚ) OMEZENÉ: SLOVESNÉ KONCOVKY *-MA, -TA*

Dosud nebyla zmíněna jeřtě jedna duálová forma, která rovněž nabyla plurálové funkce, ale kterou nezmiňuje řádný z obrozených gramatiků. Jde o někdejší, až později vzniklou slovesnou koncovku 1. osoby duálu *-ma*, která v některých moravských a slezských nářečích převzala funkci 1. osoby plurálu. Tuto koncovku nacházíme jeřtě v druhé polovině 20. století, většinou ovšem už jen u starší generace, ve středomoravských nářečích na severu zábrežského výběřku (viz Bělíč 1972: 189, 255; Balhar et alii 2002: 424-427), dřívě ale byla užívána v oblasti zřejmě poněkud řirší (viz Gebauer 1898: 22). Zajímavé je, že ve slezském nářečí kolem řtramberka a v některých přilehlých obcích východomoravského nářečí byla zachována původní koncovka *-my* a forma *-ma* byla vyhrazena pro 1. osobu plurálu imperativu (srov. Bělíč 1972: 193, 274, 293).

Koncovka *-ma* ve funkci 1. osoby plurálu je dolořena ze starší doby rovněž ve slovenřtině: J. Stanislav (1958: 390) uvádí doklady z Levoče (1595) a ze řariře (1786); v obou pramenech se ale tato koncovka vyskytuje vedle původní plurálové koncovky *-me*. Ve slovenských dialektech se koncovka *-ma* v 1. osobě plurálu objevuje v severořariřské oblasti a z částí na Spiři (viz řtolc 1994: 108, 112, 118; Buffa 1953: 95, 1995: 153). Koncovku *-ma* v 1. osobě plurálu mají také některá severopolská a kařubská nářečí (viz Dejna 1973: 227) a snad i některá nářečí slovinská, kde

ovšem není jisté, zda se jedná o původně duálovou koncovku (viz Tesnière 1925: 403-404). Jde tedy o geograficky vzájemně izolované oblasti, takže převzetí plurálové funkce původně duálovou koncovkou *-ma* v těchto několika slovanských dialekttech nelze chápat jako inovaci vycházející z jednoho centra.

Dodejme ještě, že v moravském tzv. horském nářečí se vyskytovala také koncovka 2. osoby plurálu *-ta* (viz Gebauer 1898: 23). V tomto případě však nelze rozhodnout, zda se jedná o původní duálovou koncovku v plurálové funkci, nebo spíše o koncovku vzniklou analogicky podle koncovky 1. osoby plurálu *-ma*. Také tato koncovka nachází paralelu v polských dialekttech, které ale se jmenovaným moravským nářečím geograficky nesouvisejí (viz Dejna 1973: 225-226).

19. SHRNUÍ

Viděli jsme, že zánik duálu v češtině proběhl tak, že se formy „vytratily“ z funkcí, tedy měl podobu postupného rozšiřování možnosti substituce duálových forem formami plurálovými (příhodnou podmínkou pro vznik a rozšiřování takové substituce je privativnost vztahu daných gramémů). Zdá se, že poslední pozice duálu byly „opuštěny“ na přelomu 16. a 17. století, třebaže i později jsou vyjádření gramatiků o duálu dvojznačná a nelze vždy s určitostí rozhodnout, zda se duálem myslí duálový gramém, či zvláštní formy plurálových morfémů. O zanikání duálu a jeho reflexi podává v roce 1571 svědectví Jan Blahoslav (§ 2), reliktní existenci duálu dosvědčují doklady ze smolných knih a Vavřinec Benedikt z Nudožer (§§ 1 a 4). Avšak i později zřejmě existovaly alespoň marginální a fakultativní zbytky. Tyto pozůstatky představují zejména „opisované“ archaické citace jako *dvě léta* nebo skutečné archaismy jako biblické *dvě rybě* (u Rosy a po něm u Jandita, Doležala a Póla, §§ 8-11; končí až u Tomsy, § 12).³¹ Vedle těchto archaismů jsou případy, které snad lze vykládat jako skutečný gramém duálu: *dvě stě, dva česká*; ještě Kubín (1913: 118) uvádí z Kladska: *byli spokojená až do smrti* (Milátka s Petrem). Jako reflexi ústupu (zániku) duálu lze interpretovat i téměř pravidelnou „vzpomínku“ na jeho dřívější existenci: tu nacházíme u Nudožerského, Konstance, Rosy, Jandita a později u Tomsy, Pelcla a Nejedlého, přičemž Konstanc a Pelcl dokonce uvádějí příklady ze staročeských pramenů, Rosa zmiňuje staročeská zájmena *ma* a (jinde nedoložené) *va* a Nejedlý uvádí některé staročeské pronominální a substantivní duálové formy.

Právě na přelomu 16. a 17. století, tedy v době zřejmého konce duálu, se pak objevují soustavnější doklady duálových forem v plurálových funkcích (srov. § 1). To ovšem není žádná samozřejmost. Forma po zániku své funkce má obecně dvě možnosti: buď může zaniknout spolu s funkcí, nebo může začít plnit funkci jinou. Je pravděpodobné, že má-li zánik podobu postupného rozšiřování možnosti substituce,

³¹ V této souvislosti je zajímavé a příznačné, že například v textu evangelií tzv. bible Svatojáclavské z roku 1677 (Kopecký 1991) se většinou setkáváme s duálovou formou *dvě rybě* (Mt 14, 17 a 19, Lc 9, 13 a 16, Jo 6, 9; pouze Mc 6, 38 a 41 má *dvě ryby*), zatímco v úvodu k příslušným kapitolám v Lc a Jo je plurálové *dvoumi rybami* (Mt má *dvěma rybičkami*; Mc slovo *ryba* v úvodu nemá) (srov. k tomu i Vintr 1992b: 203).

je to příznivé variantě druhé, jako tomu bylo i s duálem v češtině střední doby. V každém případě tyto přeživší formy, opatřené novými funkcemi, měly různé osudy.

Zmiňme nejdříve dva případy časově či geograficky omezeného užívání původně duálových forem v plurálových funkcích:

Původně adjektivní koncovka nominativu / akuzativu duálu maskulina *-á* nabyla u některých lexémů označujících jistý peníz funkci nominativu / akuzativu plurálu. První doklad nacházíme už v 16. století a ještě Dobrovský zmiňuje tvar *tři česká* (viz §§ 1 a 16). Dále však naše stopy mizí (Kott 1878: 178, když píše, že „*tři, čtyři česká* je špatně místo *tři české*“, odvolává se na Dobrovského, a má tedy příklad s největší pravděpodobností od něho).

Geograficky omezeno je pak převzetí plurálové funkce původně duálovou slovesnou koncovkou 1. osoby *-ma*: nacházíme je v některých moravských a slezských nářečích (viz § 18). Příhodné podmínky pro to možná vytvořila počáteční konkurence tří koncovek ve funkci 1. osoby plurálu (*-m, -me, -my*), řešená nakonec uplatněním formy zcela jiné.

V češtině ale nacházíme ještě jiné dva případy původně duálových forem v plurálových funkcích, jejichž užití však je – na rozdíl od předchozích dvou příkladů – mnohem širší.

Koncovka instrumentálu plurálu *-ma* se v nové češtině prosadila u všech lexémů, ale jen v nespisovných varietách jazyka, zatímco ve spisovném jazyce byla připuštěna pouze u některých lexémů a rovněž u jejich atributů (viz výše § 17). Tato situace je ovšem, jak jsme viděli, výsledkem kodifikačního zásahu v době tzv. národního obrození. Původně duálová koncovka *-ma* je doložena ve funkci instrumentálu plurálu už ve 2. polovině 16. století (§ 1). V gramatikách se jako varianta plurálové koncovky objevuje nejdříve pouze u číslovek *tři* a *čtyři* (u Nudožerina a Drachovského; §§ 4 a 5). Všechny tři gramatické příručky jezuitských autorů z 60. let 17. století (Drachovský, Konstanc, Štejer; §§ 5-7) uvádějí v instrumentálu plurálu jen koncovky od původu plurálové (ovšem s výjimkou instrumentálu číslovek *tři, čtyři* u Drachovského). Naopak Václav Jan Rosa jen o několik málo let později, roku 1672, připouští *-ma* všude – ovšem s poukazem na možnost stylového rozlišení. Rosa tak zjevně představuje jinou linii (srov. Marvan 1983: III-IV; Vintr 1991: 100): zatímco zmínění jezuitští autoři – byť obecně připouštějí i některé nové tvary a berou ohled na stylové rozvrstvení (srov. Vintr 1991: 96, 1992a, 1996, 1997: 224, 229 a Nečasovy poznámky v edici Štejera 1668, *passim*) – stavějí spíše na tradičním jazyce (východiskem a standardem je jím jazyk 16. století a Kralické bible), je Rosův přístup funkční, nikoli historický (ne nadarmo pražští funkční strukturalisté ve svém programovém úvodním slově k prvnímu ročníku *Slova a slovesnosti* označili Václava Jana Rosu za „mistrného jazykozpytce barokního věku“; srov. Havránek et alii 1935: 6).³² V Ro-

³² Srov. též Rosův poukaz na funkční využití instrumentálové koncovky *-mi/-ma*, odstraňující homonymii, a na stylové rozlišení *-mi* a *-ma* a také jeho mylnou interpretaci koncovky *-mi* u *o*-kmenů a *jo*-kmenů jako historicky primární (viz Rosa 1672: 97-100 a rovněž výše § 8).

sových stopách pak jdou Václav Jandit, Pavel Doležal a v prvních vydáních své gramatiky i Jan Václav Pól. Obrat nastává v 70. a 80. letech 18. století. Radikální je Pól: ve vydání jeho gramatiky z roku 1773 jsou koncovky *-ma* odstraněny (a to téměř důsledně). Naopak kompromis volí František Jan Tomsa (1782), František Martin Pelcl (1795), Jan Nejedlý (1804) i Josef Dobrovský (1809): koncovka *-ma* se připouští u některých lexémů a u atributů, které se s nimi shodují. Tato změna postojů se odráží také ve dvou vydáních gramatiky Thámovy (srov. § 13).

P o z n á m k a : Pokud jde o vokalickou složku *m*-ové koncovky, většinou se prosadila podoba *a*-kmenová, resp. *a*-kmenová a *ja*-kmenová (*-ami*, *-emi*), příp. u části slov zůstala původní koncovka *i*-kmenová (*-ma*), resp. její analogický novotvar (*-ima*). Jedině ve východních dialektech (slezských a východomoravských) nacházíme variantu *o*-kmenovou (*-oma*); je ovšem otázka, zda je to podoba původní (srov. Gebauer 1896: 145, 160, 181-182; Bělič 1972: 413 [index]; Balhar et alii 2002: 274-296). Koncovka *-mi* je pouze v některých slezských a východomoravských nářečích (viz Bělič 1972: 160-161).³³

Opačný poměr mezi spisovným jazykem a nespisovnými varietami je u jiných původně duálových forem, totiž u koncovek nominativu / akuzativu / vokativu *-e*, *-i* a genitivu / lokálu *-ou*, *-í*, jež u některých tzv. párových lexémů převzaly funkci plurálu a byly v této své nové funkci dokonce podporovány i kodifikací. Přitom se ovšem od 80. let 18. století vystupuje proti kontaminovaným koncovkám *-oum*, *-ouch*, ale připouští se kontaminované koncovky *-ím*, *-ích*. Tento rozdílný přístup kodifikátorů je zřejmě dán tím, že formy *-oum*, *-ouch* odporují obvyklé fonologické struktuře českých morfémů, zatímco *-ím*, *-ích* nikoliv (zjevně z týchž důvodů nebyly kontaminované tvary přijaty ani u číslovek *dva*, *oba*, kde se ve střední češtině postupně prosazovaly; srov. k tomu Gebauer 1896: 457-459). Rozdíl mezi původními plurálovými a původně duálovými koncovkami byl u párových slov dokonce využit pro slovtvorné funkce: nejdříve je tomu tak u slov *oko* a *ucho* a první svědectví toho nacházíme u F. J. Tomsy (1782). Okolnost, že se tak děje nejdříve právě u jmen *oko* a *ucho* a teprve mnohem později i u substantiv *ruka* a *noha* (viz § 17), lze snad vyložit výraznější odlišností plurálových a „duálových“ tvarů substantiv *oko* a *ucho*, jež je dána odlišnou podobou kmene v plurálu a v „duálu“.³⁴ Svou roli však při formulaci rozlišení *ucha* – *uši*, objevující se poprvé v německy psané gramatice konce 18. století, mohla sehrát i německá dvojice *Öhre* (*Öhr*) „ucha, např. u jehly“ – *Ohren* (*Ohr*) „uši, nástroj sluchu“. V nejnovější době lze zejména v hovorovém jazyce pozorovat, že se sice přijímají původně duálové koncovky, nikoli však jejich slovtvorná intelektualizace (k tomu srov. Berger 1999).

³³ K vítězství původně duálové koncovky u substantiv mohlo přispět i její rozšíření u adjektiv, podporované snad tendencí po morfologické disimilaci – srov. Vykypělová 2004 a též poznámku v § 7.

³⁴ Tento předpoklad naopak u jmen *ruka*, *noha* chyběl, plurálové i duálové tvary náležely témuž deklinačnímu typu; měl-li být rozlišen dativ od instrumentálu, docházelo buď k splynutí s plurálovou koncovkou *-ám*, nebo k vytvoření kontaminované formy *-oum* (kterou však kodifikace z výše naznačených důvodů zavrhl).

Jeřtě by mohla bŷt vznesena otãzka, proã se v plurãlovŷch funkcŷch uplatnily prãvě ty koncovky, o nichŷ byla řeã. V pŷpãdě koncovky *-ma* lze snad poukãzat na její vŷraznost: je jedinou z duãlovŷch koncovek, která není homonymnŷ s koncovkami plurãlovŷmi a ani singulãrovŷmi (srov. i Vykypělovã 2001). U pãrovŷch substantiv je větřŷ konservativnost zjevně motivovãna sěmanticky: mezi graměmem duãlu a danŷm lexěmem existuje vŷznamovã pŷŷbuznost, tedy uŷřŷ souvislost, a tak vznikã tendence pŷeněst tuto uŷřŷ souvislost i do oblasti formy, tzn. do vztahu mezi formami duãlovŷch morfěmŷ a danŷmi lexěmy.

Jestliŷe bychom chtěli hledat pŷiãiny rozdŷlnosti vŷvoje někdejřŷch duãlovŷch forem ve spisovně a v nespisovně řeãtině, napadãjŷ nãs pŷedevřŷm dvě souvislosti:

Zaprvcě je tu znãmã obecnã snaha obrozencŷ navazovat na jazykovŷ ŷzus existujŷcŷ pŷed 17. stoletŷm (k tomu viz souhrnně Betsch 2000: 13-24 s dalřŷ literaturou). Na tomto mŷstě mŷžeme poukãzat napŷŷklad na Pelclovu (1795) pŷedmluvu, v nŷz se pŷsemnictvŷ rudolfinskě doby oznaãuje jako klasickě („Was nun damals von bŷhmischen Schriften herauskam, ist fŷr uns klassisch, und als Muster der Sprache anzusehen.“), nebo na to, ŷe Dobrovřskŷ neopomněl vylŷãit, jak se věci duãlu majŷ u Hãjka a Veleslavŷna (viz ř 16). Toto obrozeneckě navazovãnŷ je ovřem podobně navazovãnŷ humanistŷ na antiku, tedy nikoli zcela věrně. Nicměně patŷŷ sem jak nechutŷ k zobecněnŷ koncovky *-ma* v plurãlově funkci, tak snaha zachovat alespoŷ některě koncovky duãlu (byť i v jině funkci): prvŷnŷ v 16. stoletŷ jěřtě nebylo, druhě v 16. stoletŷ jěřtě bylo. Obrozenci se zde tak svŷm novŷm historismem paradoxně stŷkãjŷ se svŷmi ideovŷmi antipody – jesuity 60. let 17. stoletŷ.³⁵ – Naopak mluvenŷ jazyk odrãřŷ kontinualnŷ vŷvoj, a obrozenskã kodifikace tedy v pŷpãdě pŷvodně duãlovŷch koncovek pŷedstavuje podobnŷ zlom, jakŷ ukãzal M. Betsch (2000) ve vŷvoji oslovovanŷ, kdyŷ bylo onikãnŷ nahrazeno vykãnŷm.

Druhã okolnost je subtilnějřŷ. Jak ukãzal Vladimŷr Skaliãka (1941: 37-39), aglutinaãnŷ tendence, která existuje ve formãlnŷ morfologii řeãtiny od doby staroãeskŷch pŷehlãsek, je silnějřŷ v nespisovnŷch varietãch řeãtiny. Ve spisovněm jazyce je tato tendence slabřŷ, a spisovnŷ jazyk je tak flexivnějřŷ. Tomu by pak odpovŷdalo takě rozřřŷenŷ jedine koncovky v instrumentãlu plurãlu, odstrãněnŷ variace forem v některŷch morfologickŷch funkcŷch a nepŷijetŷ slovotvorně konverze na straně nespisovnŷch variet a naopak zachovãnŷ větřŷ variace forem morfěmŷ a vyuŷitŷ konverze jako slovotvorněho pŷstŷedku na straně spisovněho jazyka.³⁶ Pŷiãinou větřŷ flexivnosti spisovně řeãtiny mŷŷe bŷt prãvě obrozenskã kodifikace se svŷm obrãtem k starřŷmu jazyku; pŷŷhodnã větřŷ flexivnosti, coŷ v pŷpãdě řeãtiny znamenã zachovãnŷ starřŷho

³⁵ Poněkud odliřŷnou kodifikaãnŷ linii pŷedstavuje Tomsa (1782): vystupuje sice proti instrumentãlově koncovce *-ma*, zãroveň vřak vŷice pŷipouřŷtŷ pŷvodně plurãlově tvary u pãrovŷch substantiv; srov. ř 12 a takě Cuřŷn (1985: 196-197). Pŷipomeŷme, ŷe v ŷvodnŷm slově k prvŷnŷmu roãnŷku *Slova a slovesnosti*, kterě jsme citovali vŷře v souvislosti s Rosou, se Tomsova gramatika hodnotŷ jako „vŷznamnŷ pokus [...] o ãeskou mluvnicŷ synchronickou“ (Havrãnek et alii 1935: 6). K Tomsovi srov. i J. Pŷŷcha (1963).

³⁶ U tohoto vysvětlenŷ se ovřem dotŷkãme problěmu, jeŷŷ pŷedstavuje vztah mezi vysvětlenŷm a popisem, mezi existencŷ jazykověho vŷvoje a jeho podobou (těto otãzky jsme se obecně dotkli na jiněm mŷstě; viz Vykypělovã 2001: 167-168).

stavu, je ale také obecná větší konservativnost spisovného jazyka (Trnkova „museálnost“; viz Trnka 1943: 59). Zdá se tak, že i v případě uplatnění původně duálových koncovek v plurálových funkcích je Skaličkovým (1941: 40-41) druhým stupněm vysvětlovací abstrakce (konstatací typologické tendence) předpokládán stupeň třetí, totiž souvislost s tendencemi vně jazyka.

C i t o v a n á l i t e r a t u r a

- Balhar 2002: Jan Balhar et alii, Český jazykový atlas IV, Praha
 Bělič 1972: Jaromír Bělič, Nástin české dialektologie, Praha
 Benedikt z Nudožer 1603: Vavřinec Benedikt z Nudožer, Grammaticæ Bohemicæ ... libri duo, Pragæ [citováno podle edice: Nancy S. Smith. Ostrava – Šenov u Ostravy 1999]
 Benešovský 1577: Matouš Benešovský, Grammatica Bohemica, Praha [citováno podle edice: Matouš Benešovský zvaný Philonomus: Grammatica Bohemica / Gramatika česká & Knížka českých slov vyložených. Ed. Ondřej Koupil. Praha 2003]
 Berger 1999: Tilman Berger, Zur scheinbaren Produktivität des Duals im heutigen Tschechischen, in: Wolfgang Girke – Andreas Guski – Anna Kretschmer (ed.), Vertogradъ mnogocvětnyj. Festschrift für Helmut Jachnow (= Specimina philologiae Slavicae, Supplementband 64), München, 9-20
 Betsch 2000: Michael Betsch, Diskontinuität und Tradition im System der tschechischen Anredepronomina (1700-1850) (= Slavistische Beiträge 389), München
 Blahoslav 1571: Jan Blahoslav, Grammatica česká (rukopis), [citováno podle edice: Mirek Čejka – Dušan Šlosar – Jana Nechutová (= Spisy filosofické fakulty Masarykovy university 285), Brno 1991]
 Buffa 1953: Ferdinand Buffa, Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese, Bratislava
 Buffa 1995: Ferdinand Buffa, Šarišské nárečia, Bratislava
 Cuřín 1985: František Cuřín, Stručná charakteristika prvních obrozenských gramatik, Práce z dějin slavistiky 10, 191-198
 Červenka – Blahoslav 1970: Matěj Červenka – Jan Blahoslav, Česká přísloví, ed. Josef Spilka, Praha
 Dejna 1973: Karol Dejna, Dialekty polskie, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk
 Dobrovský 1809: Josef Dobrovský, Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache, Prag [citováno podle edice: Josef Dobrovský: Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819 (= Spisy a projevy Josefa Dobrovského 9), Praha 1940]
 Dobrovský 1819: Josef Dobrovský, Lehrgebäude der Böhmischen Sprache, Prag [citováno podle edice: Josef Dobrovský: Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819 (= Spisy a projevy Josefa Dobrovského 9), Praha 1940]
 Doležal 1746: Pavel Doležal [Doleschalivs, Pavllvs], Grammatica Slavico-Bohemica, Posonii [Knihopis č. 2058]
 Drachovský 1660: [Jan Drachovský], Grammatica Boëmica in V. libros divisa, Olomucii [Knihopis č. 2093]
 Ďurovič 1992: Ľubomír Ďurovič, Rosa and Doležal, in: Andrew W. Mackie – Tatjana K. McAuley – Cynthia Simmons (ed.), For Henry Kučera: Studies in Slavic Philology and Computational Linguistics (= Papers in Slavic Philology 6), Ann Arbor, 179-190

- Ďurovič 2000: Lubomír Ďurovič, Pavel Doležal a jeho *Grammatica Slavico-Bohemica* (Pri trojstom výročí narodenia: 1700–2000), *Slovenská reč* 65, 22-32
- Filipec – Daneš 2001: Josef Filipec, František Daneš et alii, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha
- Gebauer 1896: Jan Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého III, Tvarosloví. I. Skloňování*, Praha – Vídeň
- Gebauer 1898: Jan Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého III, Tvarosloví. II. Časování*, Praha – Vídeň
- Gebauer 1929: Jan Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba*, ed. František Trávníček, Praha
- Havránek et alii 1935: Bohuslav Havránek, Roman Jakobson, Vilém Mathesius, Jan Mukařovský, Bohumil Trnka, Úvodem, Slovo a slovesnost 1, 1-7
- Jančáková 1985: Jana Jančáková, Znalosti o staré češtině v 17. století (na základě Ješínova vydání Dalimila), *Práce z dějin slavistiky* 10, 125-132
- Jandít 1704: Wenceslaus Jandít, *Grammatica linguæ Boëmicæ*, Pragæ 1704, ²1705, ³1715, ⁴1732, ⁵1739 [Knihopis č. 3493-3497]
- Ješín 1620: Pavel Ješín (ed.), *Kronyka Stará Kláštera Boleslavského*, Praha [Reprint: *Die altschechische Reimchronik des sogenannten Dalimil. Herausgegeben im Jahre 1620 von Pavel Ješín von Bezděží*, ed. Jiří Daňhelka (= *Sagners Slavistische Sammlung* 4), München 1981]
- Jungmann 1835: Josef Jungmann, *Slovník česko-německý I*, Praha [Reprint: Ed. Jan Petr, Praha 1989]
- Knihopis: Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. II. Tisky z let 1501–1800, ed. Zdeněk Tobolka, Praha 1939nn. [Citace: Knihopis, číslo.]
- Konstanc 1667: Jiří Konstanc, *Lima Linguæ Bohemicæ, To jest Brus Jazyka Českého*, Praha [Knihopis č. 4307]
- Kopecký 1991: Milan Kopecký (ed.), *Bible Svatováclavská, Evangelia*, Brno
- Kopečný 1982: František Kopečný, K dobrým počátkům české gramatické tradice, *Wiener slavistischer Almanach* 9, 257-283
- Kott 1878: František Štěpán Kott, *Česko-německý slovník I*, Praha
- Kubín 1913: Josef Kubín, *Lidomluva Čechů kladských*, Praha (= *Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění*, třída III, č. 37)
- Kyas 1997: Vladimír Kyas, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha
- Lehár 2000: Jan Lehár, Václav Jan Rosa, in: Jiří Opelík et alii, *Lexikon české literatury* 3/II P–Ř, Praha, 1273-1274
- Marvan 1983: Jiří Marvan, Introduction, in: Wencelaus Johannis Rosa: *Čechořečnost seu Grammatica linguæ Bohemicæ*, ed. Jiří Marvan (= *Specimina philologiae Slavicae* 52), München, I-VII
- Nejedly 1804: Johann Nejedly, *Böhmische Grammatik*, Prag [Knihopis č. 6109]
- Newerkla 1999: Stefan Michael Newerkla, Johann Wenzel Pohl – Sprachpurismus zwischen Spätbarock und tschechischer Erneuerung, in: Gertraude Zand – Jiří Holý (ed.), *Tschechisches Barock: Sprache, Literatur, Kultur / České baroko: Jazyk, literatura, kultura*, Frankfurt am Main etc., 49-67
- Oberpfalcer 1935: František Oberpfalcer, Jazyk knih černých, jinak smolných (= *Rozpravy České akademie věd a umění*, Třída III., Číslo 73), Praha
- Pelzel 1795: Franz Martin Pelzel, *Grundsätze der böhmischen Grammatik*, Prag, ²1798 [Knihopis č. 6969, 6970]
- Petráčková 1989: Věra Petráčková, K charakteru českého předobrozenského mluvnictví a slovníkárství, *Práce z dějin slavistiky* 13, 243-255
- Pohl 1756: Johann Wenzl Pohl, *Grammatica linguæ Bohemicæ Oder Die Böhmische Sprachkunst*, Wien – Prag – Triest, Wien ²1764 [Knihopis č. 14094, 14095]
- Pohl 1773: Johann Wenzl Pohl, *Neuerbesserte Böhmische Grammatik*, Wien, ²1783 [Knihopis č. 14096, 14097]

- Pohl 1776: Johann Wenzl Pohl, Die Böhmische Sprachkunst, Wien [Knihopis č. 14100]
- Průcha 1963: Jan Průcha, K hodnocení Tomsovy kodifikace spisovné češtiny, Slovo a slovesnost 24, 57-61
- Rosa 1672: Wenceslaus Johannes Rosa, Čechořečnost Seu Grammatica Linguae Bohemicae, Micro-Pragae [Reprint: Ed. Jiří Marvan, München 1983. (= Specimina philologiae Slavicae 52)]
- Skalička 1941: Vladimír Skalička, Vývoj české deklinace (= Studie Pražského lingvistického kroužku 4), Praha
- Stanislav 1958: Ján Stanislav, Dejiny slovenského jazyka II, Tvaroslovie, Bratislava
- Stich 1999: Alexandr Stich, Josef Dobrovský und das Tschechische des 17.-18. Jahrhunderts, Wiener Slavistisches Jahrbuch 45, 179-187
- Šimek 1927: František Šimek, Drobnosti grammatické a lexikální, Listy filologické 54, 238-240
- Štejer 1668: Matěj Václav Štejer, Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti, Praha, 21730 [1. vydání citováno podle edice: Matěj Václav Štejer: Záček aneb Výborně dobrý způsob ... Ed. Daniel Nečas, Praha 2001] [Knihopis č. 15948, 15949]
- Štolc 1994: Jozef Štolc, Slovenská dialektológia, Bratislava
- Tesnière 1925: Lucien Tesnière, Les formes du duel en slovène, Paris
- Tham 1785: Karl Ignaz Tham, Kurzgefaßte böhmische Sprachlehre, Prag – Wien [Knihopis č. 16165]
- Tham 1798: Karl Ignaz Tham, Böhmische Grammatik zum Gebrauche der Deutschen, Prag [Knihopis č. 16144]
- Tomsa 1782: Franz Johann Tomsa, Böhmische Sprachlehre, Prag [Knihopis č. 16252]
- Trnka 1943: Bohumil Trnka, Obecné otázky strukturálního jazykozpytu, Slovo a slovesnost 9, 57-68
- Vážný 1970: Václav Vážný, Historická mluvnice česká. 2. Tvarosloví I. Skloňování, Praha (2. vydání)
- Večerka 2002: Radoslav Večerka, Gramatiky češtiny, in: Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (ed.), Encyklopedický slovník češtiny, Praha, 158-162
- Vey 1925: Marc Vey, L'instrumental pluriel en -ma en tchèque parlé, Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 24, 142-149
- Vey 1946: Marc Vey, Morphologie du tchèque parlé, Paris
- Vintr 1988: Josef Vintr, Grammatica Bohemica Matouše Philonoma Benešovského z roku 1577, in: Boris Christa et alii (ed.), Slavic Themes. Papers from two hemispheres (Festschrift for Australia) (= Selecta Slavica 12), Neuried, 387-396
- Vintr 1991: Josef Vintr, Václav Jan Rosa und die ältere tschechische Grammatographie, Wiener Slavistisches Jahrbuch 37, 93-101
- Vintr 1992a: Josef Vintr, „Lima linguae Bohemicae – To jest Brus jazyka českého“ Jiřího Konstance z roku 1667, Listy filologické 115, Supplementum II (= Palaeobohemica Immanueli Michálek septuagenario oblata, ed. Alena Hadravová-Dohnalová et alii), Praha 1992, 159-170
- Vintr 1992b: Josef Vintr, Jazyk české barokní bible Svatováclavské, Wiener Slavistisches Jahrbuch 38, 197-212
- Vintr 1996: Josef Vintr, Grammatica Boemica jesuity Jana Drachovského z roku 1660, Wiener Slavistisches Jahrbuch 42, 173-183
- Vintr 1997: Josef Vintr, České gramatické myšlení v XVII. století, Wiener Slavistisches Jahrbuch 43, 219-231
- Vintr 2001: Josef Vintr, Das Tschechische. Hauptzüge seiner Sprachstruktur in Gegenwart und Geschichte (= Slavistische Beiträge 403), München
- Vykypělová 2001: Taťána Vykypělová, Podmínky zániku duálu v češtině, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university A 49, 169-178

- Vykypělová 2002a: Taťána Vykypělová, Funkční paradigmatika staročeského čísla, in: Zdeňka Hládká – Petr Karlík (ed.), *Čeština – univerzália a specifika IV*, Praha, 123-133
- Vykypělová 2002b: Taťána Vykypělová, Die Entwicklung des Formenparadigmas des Duals im Tschechischen, in: Renate Blankenhorn – Sabine Dönninghaus – Robert Marzari (ed.), *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 5* (= Die Welt der Slaven, Sammelbände / Сборники 15), München, 251-254
- Vykypělová 2004: Taťána Vykypělová, K distribuci koncovek instrumentálu plurálu typu *hromovýmá skutky* ve střední češtině, in: Michael Betsch – Markus Bayer – Joanna Blaszczak (ed.), *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 7* (= Die Welt der Slaven, Sammelbände / Сборники 22), München, 220-225

R e s ü m e e

DAS SCHICKSAL DER DUALFORMEN IN DER ÄLTEREN TSCHECHISCHEN GRAMMATOGRAPHIE

Im vorliegenden Aufsatz wird das Schicksal der Dualformen im Tschechischen nach dem Verlust des Duals dargestellt. Bekanntlich haben einige der einstigen Dualformen im Tschechischen allmählich Pluralfunktionen übernommen: *-ma* als Instrumental Plural; *-e, -i, -ou, -i* bei Benennungen von Körperteilen; *-á* als Nominativ bzw. Akkusativ Plural in *česká 'böhmischer Groschen'*; *-ma* als 1. Person Plural von Verben in tschechischen Mundarten. Es wird gezeigt, wie die zwei letzteren Fälle zeitlich resp. geographisch begrenzt sind und vor allem wie sich das Urteil von Grammatikern und Kodifikatoren über die zwei erstgenannten Fälle bis in die neueste Zeit geändert hat. Da die einstigen Dualformen einen der auffälligsten Züge der neutschechischen formalen Morphologie darstellen, in dem sich auch die Dynamik des Verhältnisses von Standardsprache und Substandard widerspiegelt, umfasst das Thema auch die Frage nach der Kontinuität in der Entwicklung der Kodifikation des Tschechischen seit dem 16. Jh.

Taťána Vykypělová
 Institut für Slawistik der Universität Wien
 Universitätscampus AAKH, Hof 3
 Spitalgasse 2-4, A 1090 Wien
 tatana.vykypelova@univie.ac.at